

DEMOGRÁFIA

57. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2014

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

ALAPÍTÁS ÉVE:
1958

A Population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute
Founded in 1958

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
EDITORIAL BOARD

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG

BLASKÓ ZSUZSA főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő
PAKOT LEVENTE szerkesztő
VARGHA LILI szerkesztő

EDITORS

ZSUZSA BLASKÓ editor-in-chief
PÉTER ÓRI managing editor
LÍVIA MURINKÓ editor
LEVENTE PAKOT editor
LILI VARGHA editor

A SZÁM MEGJELENÉSÉT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATTA

KIADJA A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
FELELŐS KIADÓ: SPÉDER ZSOLT igazgató

OLVASÓSZERKESZTŐ:
MAJOROS GYÖRGYI
TÖRDELŐSZERKESZTŐ:
VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

ISSN 0011-8249

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bálint Lajos: Öngyilkosságok a Magyar Királyságban	5
Gyarmati Andrea: A nagyszülői gyermekgondozás intergenerációs változásának néhány jellemzője Magyarországon, kvalitatív adatokon	45

KÖZLEMÉNYEK

Rédei Mária: Vándorló diákok	73
------------------------------------	----

IRODALOM

KÖNYVEK

Tóth Pál Péter: <i>Népességfogyás – Vándorlás</i> . Lucidus Kiadó, Budapest, 2014, 262 oldal (Harrach Gábor)	95
---	----

FOLYÓIRATCIKKEK

Van der Lippe, Tanja – Voorpostel, Marieke – Hewitt, Belinda: Disagreements among cohabiting and married couples in 22 European countries (Együttélő és házas párok konfliktusai 22 európai országban). <i>Demographic Research</i> , 2014, 31(10), 247–274. (Batta Zsófia)	97
Bjarnason, Thoroddur – Bendtsen, Pernille – Arnarsson, Arsaell M. – Borup, Ina – Iannotti, Ronald J. – Löfstedt, Petra – Haapasalo, Ilona – Niclasen, Birgit: Life satisfaction among children in different family structures: A comparative study of 36 Western societies (Az étellel való elégedettség a különböző családszerkezetben élő gyerekek körében: 36 nyugati társadalom összehasonlító vizsgálata). <i>Children & Society</i> , 2012, 26(1), 51–62. (Márk Mónika)	99

SZERZŐINKNEK	101
---------------------------	-----

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Lajos Bálint: Suicide in the Hungarian Kingdom	5
Andrea Gyarmati: Some aspects of the intergenerational changes in grandparental childcare in Hungary. A qualitative analysis	45

ARTICLES

Mária Rédei: Student mobility	73
-------------------------------------	----

REVIEWS

BOOKS

Pál Péter Tóth: <i>Népességfogyás – Vándorlás</i> . (Population decrease – Migration). Lucidus Kiadó, Budapest, 2014, 262 oldal (Gábor Harrach) ..	95
--	----

ARTICLES

Van der Lippe, Tanja – Voorpostel, Marieke – Hewitt, Belinda: Disagreements among cohabiting and married couples in 22 European countries. <i>Demographic Research</i> , 2014, 31(10), 247–274. (Zsófia Batta)	97
Bjarnason, Thoroddur – Bendtsen, Pernille – Arnarsson, Arsaell M. – Borup, Ina – Iannotti, Ronald J. – Löfstedt, Petra – Haapasalo, Ilona – Niclasen, Birgit: Life Satisfaction among Children in Different Family Structures: A Comparative Study of 36 Western Societies. <i>Children & Society</i> , 2012, 26(1), 51–62. (Mónika Márk)	99

SZERZŐINKNEK (FOR OUR AUTHORS)	101
---	------------

*Reproduction is only permitted with indication of the source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

ÖNGYILKOSSÁGOK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

BÁLINT LAJOS¹

Bevezetés

A XIX. században az öngyilkosságra úgy tekintettek, mint a legsúlyosabb társadalmi problémák egyikére, amely a leginkább alkalmas a modernizáció negatív következményeinek, a társadalom megbetegedésének és tradicionális formái összeomlásának kifejezésére (Durkheim 1992: 177, Giddens 1971, Lederer 2013, Lukes 1972). Ritka előfordulása ellenére az öngyilkosság a sokat elemzett társadalmi kérdések közé tartozott. A XIX. századi öngyilkossági kutatás – nem meglepő módon – elsősorban a morálstatisztikusok jóvoltából elismerésre méltó ismereteket halmozott fel, és hozzájárult az önpusztítás különböző aspektusainak (nemi, korszecifikus, vallási, szezonális, családi állapot, foglalkozás és társadalmi státus szerinti) megismertetéséhez (Bauman 2001, Brancaccio et al. 2013, Giddens 1965, Lederer 2013).

A magyar öngyilkossági hajlam történeti gyökerei régóta foglalkoztatják a tudományos közösség tagjait (Böszörményi 1991, Lederer 2004, Nyíri 1988, Zonda 1991, 2004). A témakörrel foglalkozó szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy a XIX. század szinte második harmadáig Magyarország nem tartozott a magas önpusztítású országok közé. Bernát monográfiájában (1927) a korszak elismert társadalomstatisztikusára hivatkozva így írt: „Konek 1875-ben kiadott statisztikájában még nem is beszél róla, annyira jelentéktelennek tartja” (Bernát 1927: 20). Enrico Morselli híres művében, az *Il Suicidioban* [*Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics*] a magyarokról, mint alacsony önpusztítású népről tett említést (Morselli 1975: 82–83, 101). Masaryk az 1870-es években a magyar öngyilkosságot alacsony mértékűnek, az erőszakos bűncselekményeket azonban gyakorinak látta (Masaryk 1970: 47).

Időbeli dinamikáját tekintve Magyarország mintegy negyed-, félévszázados késéssel követte a magas önpusztítású európai nemzeteket (Böszörményi 1991), majd viszonylag rövid idő alatt zárkózott fel hozzájuk.² A századfordulót köve-

¹ KSH Népszámságtudományi Kutatóintézet, e-mail: balint@demografia.hu.

² Földes (1905) tanulmányában az öngyilkossági ráta 1860 és a századforduló közötti megduplázódásáról számolt be. Szél (1928a) által közölt nemzetközi összehasonlítás szerint az egy millió lakosra jutó öngyilkossági ráta 1906–1910 között Németországban (214), Svájcban (223) és Franciaországban (217) múlta felül a magyar értéket (199). A századfordulót követően Magyarországon már magasabb volt az öngyilkossági ráta, mint Ausztriában (182). A hirtelen növekedést támasztják alá Halbwegs adatai is, az 1880-as évek első felé-

tően (1901–1905) a magyar öngyilkossági ráta már meghaladta az osztrák értéket, az európai országok közül csak a hagyományosan magas öndestrukciójú országokban fordultak elő magasabb értékek (Halbwachs 1978: 72).

Tanulmányomban a Magyar Királyság járási adataira támaszkodva vizsgálom az öngyilkosság ökológiai sajátosságait. Térbeli-történeti öngyilkossági adatok kvantitatív elemzésére eddig nem került sor Magyarországon. A kultúr-történeti, szépirodalmi forrásokra támaszkodó, egyházi anyagok feldolgozásán alapuló művek nélkülöztek a statisztikai következtetésekben rejlő lehetőségeket. A járás szintű adatok elemzése unikális lehetőséget kínál az etnikailag, vallásilag és gazdasági tekintetben is éles törésvonalak mentén szabdaltnak számító ország szuicid sajátosságainak magyarázatára, a különböző elméleti koncepciók megfelelő módszertan keretében történő elemzésére.

A tanulmány Durkheim (1982 [1897]) klasszikus elméletét tekinti kiindulópontnak. A mű legfontosabb állításai a kötődés szintje, valamint a szabályozó vezérelvek stabilitása és a társadalmi szintű öngyilkosság kapcsolata köré csoportosulnak. A legtöbb Durkheimre támaszkodó empirikus vizsgálat az elmélet valamely aspektusát ragadta ki, míg a koncepció állításainak együttes tesztelésére ritkán találunk példát. A szakirodalomban gyakran előforduló probléma, hogy a kutatók hanyagolják a közvetlen érdeklődésükön kívül eső kérdéseket. Módszertani nézőpontból is kiemelten fontos a releváns kontrollváltozók bevonása, az így kapott együttes hatások értékelése (Breault 1986). Durkheim az öngyilkosság társadalmi meghatározottságát hangsúlyozta, minden társadalmon kívüli magyarázatot elutasított, elvetette a faj és az etnikum szerepét, kizárta az utánzás befolyását. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy Durkheim és néhány méltánytalanul mellőzött kortársának elmélete mennyire hasznos a Magyar Királyság öngyilkossági különbségeinek magyarázatában.

Elméleti háttér

Durkheim művében megkísérelte a korábban született öngyilkossággal foglalkozó gondolatokat egységes elméleti keretben szintetizálni, azzal a céllal, hogy demonstrálja a társadalommal foglalkozó önálló diszciplína intézményesülésének szükségszerűségét (Douglas 1967: 15, Lukes 1972: 192).

Az öngyilkosság kutatásának két fontos kérdése van. Az egyik arra keresi a választ, hogy a különböző társadalmi csoportok öngyilkossági rátái miért térnek el egymástól, a másik azt a kérdést teszi fel, miért vet valaki önkéntes véget

ben az egymillió főre jutó magyar ráta (84) fele, harmada volt a kiugróan magas dán (248), svájci (232), német (211), osztrák (162) rátának. Nyíri az öngyilkosság gyakoribbá válását a XIX. század utolsó harmadára tette: „Ausztia és Magyarország a tizenkilencedik század második harmadában az alacsony öngyilkosság-gyakoriságú, a század utolsó harmadában a közepes gyakoriságú országok közé tartozott” (Nyíri 1977: 632).

életének (Gibbs 1968: 8). Durkheim esetében a válasz egyértelmű, könyvében az öngyilkosságok társadalmi különbségeinek strukturális okait igyekezett feltárni.

Az öngyilkosság négy társadalmi típusa közül az altruizmus és az utalásszerűen (pusztán lábjegyzetben) említett fatalizmus a premodern korszak típusait jelenítették meg, míg az anómia és az egoista öngyilkosság a modernitás meghatározó kategóriái (Breault 1986: 628, Breault 1994: 12, Giddens 1965: 5).

Az elmélet legfontosabb rendezőelve az integráció, habár Durkheim a fogalmat sohasem definiálta (Breault 1994: 4, Wray et al. 2011: 507). Az integráció sérülésének következtében előálló egoista öngyilkosság pedig a legextenzívebben tárgyalt, legjobban kidolgozott típus, amely a legtöbb figyelmet kapta a későbbiek során Durkheimre támaszkodó kutatóktól (Berk 2006: 58, Breault 1994: 12–13, Stack 1981: 208). Az egoista elmélet a társadalmi kohézió hiányát, a közösség tagjai közötti kötelékek felbomlását teszi felelőssé a társadalom tagjainak sérülékenységéért: „Minél gyengébbek az őt magukban foglaló csoportok, annál kevésbé függ tőlük [...] annál inkább csak saját magára támaszkodik [...] egoizmusnak nevezzük azt az állapotot, amikor az individuális én túlsúlyba kerül a társadalmi énnel szemben [...] egoista öngyilkosságnak nevezhetjük az öngyilkosságnak azt a típusát, amelynek forrása a mértéktelen individuáció” (Durkheim 1982: 196–197). Az általános szabály szerint: „[...] az öngyilkosság fordítva arányos az egyént magukba foglaló társadalmi csoportok integrációs fokával” (Durkheim 1982: 196). Durkheim tárgyalásában az egoista öngyilkosság a vallás, a család és a politikum területén manifesztálódik. Az integráció nagyon különböző mechanizmusokon és eltérő társadalmi szinteken valósul meg (Berk 2006, Fincham et al. 2011: 12).

A továbbiakban csak a számunkra releváns vallási és családi integrációra fókuszálunk. Durkheim szerint a vallás kizárólag a hívek közösségi integrációja révén gyakorolja a megóvó szerepét (későbbi művében, *A vallási élet elemi formáiban* Durkheim (2003 [1912]) már elismerte a vallás szabályozó funkcióját is). A vallás társadalom, amelyet a hívek számára kötelező közös hiedelem, tradíció és gyakorlat tart fenn. Az egyén azért pusztítja el magát, mert elvesztette kohézióját az a vallásos társadalom, amelyhez tartozott. A vallási dogmák, az öngyilkosság vallási megítélése (helytelenítése), a vallásfelekezetek hitbeli sajátosságai, a vallásos érzület és elkötelezettség másodlagosak az öngyilkosság alakulását illetően. Kizárólag a vallásfelekezetekre jellemző kollektív állapotok, a vallási közösség integráltsága, a kapcsolatok intenzitása határozza meg az öngyilkosságok számát: „Minél számosabbak és erősebbek ezek a kollektív állapotok, annál erősebben integrált a vallási közösség; és annál nagyobb a megóvó ereje is” (Durkheim 1982: 158). Durkheim számára tehát nem a vallás volt a lényeges, hanem az annak tulajdonított társadalmi integrációs hatás. Az integráció mértékének a különbsége eredményezi a vallásfelekezetek eltérő veszélyeztetettségét. Durkheim híres szabálya szerint „[...] az öngyilkosság mindenütt egyenesen arányos a protestánsok számával, és fordítva arányos a

katolikusok számával” (Durkheim 1982: 142). A protestánsok magas öngyilkosságát a körükben jellemző szabad vizsgálódással, a hitelvek önálló magyarázatával, a vallási individualizmusukkal magyarázta. Durkheim nyomatékosan rámutatott, hogy a szabad vizsgálódás nem maga az ok, hanem a tradicionális hiedelmek meggyengülését jellemző folyamat okozata: „Az észrevételek csakis szükség esetén jelentkeznek, vagyis amikor bizonyos meggondolás nélkül elfogadott gondolatok és érzések elvesztették azt a hatalmukat, amely pedig korábban elégséges volt a viselkedés irányításához. Ekkor a gondolkodás vállalkozik rá, hogy betöltse a hirtelen előállott űrt, amelyet nem ő idézett elő” (Durkheim 1982: 147). A protestantizmus azért enged nagyobb teret a szabad vizsgálódásnak, az egyéni gondolkodásnak, „[...] mert kevesebb benne a közös hiedelem és gyakorlat. [...] Azáltal, hogy egy felekezeti csoport átengedi a terepet az egyének ítéletének, [...] annál inkább távol van az életükből a vallás, annál kisebb a csoport kohéziója és életképessége” (Durkheim 1982: 148).

Az iskolázottság és az öngyilkosság közötti összefüggés a morálstatisztikus A. M. Guerry jóvoltából már a XIX. első harmadában ismert volt (Goldney – Schioldann 2000, Goldney et al. 2008). Morselli a műveltség elterjedését összekapcsolta a tradicionális kötelek lazulásával, ezáltal az öngyilkosságok tömegessé válásával (Morselli 1975: 138). Durkheim a kollektív hit meggyengülésének, a szabad vizsgálódás kibontakozásának következményét látta a műveltség, a tanulási kedv, a tudomány előretörésében. Úgy vélte, hogy a protestáns nemzetek kiterjedt elemi oktatási rendszere, a beiskolázottak magas és az analfabéták alacsony aránya tette lehetővé a Biblia önálló értelmezését.

A XIX. század Durkheim előtti öngyilkossági irodalma bőségesen foglalkozott a vallás és az öngyilkosság kapcsolatával. Morselli a vallásra az emberi akaratra legerősebb motiváló erőt gyakorló tényezőként tekintett (Morselli 1975: 119). Masaryk hangsúlyozta, hogy a vallásfelekezetek mögött eltérő iskolázottság és vagyoni helyzet húzódik meg, ennek ellenére a vallás hatását önállóan és minden másnál fontosabbnak tartotta (Masaryk 1970: 86). Durkheimnél – a svájci kantonok öngyilkossági arányainak vizsgálatakor – a vallás nem csupán a meghatározó faktorok egyike, hanem az egyetlen igazán lényeges tényezőként jelent meg: „A vallás hatása olyan erős, hogy közömbösít mindent” (Durkheim 1982: 143).

Az önpusztítás vallásfelekezetek szerinti differenciáltsága, a protestánsok katolikusokat meghaladó önpusztítása már jóval Durkheim előtt ismert volt. Adolf Wagner német közgazdász, az öngyilkossági statisztika jelentős alakja 1864-ben megjelent vaskos könyvében (*Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkührlichen menschlichen Handlungen vom Standpunkte der Statistik*) írta le elsőként a felekezetek öngyilkossági különbségeit: „Európában az öngyilkosság a protestánsok között a leggyakoribb, talán valamivel gyakoribb a reformátusok, mint az evangélikusok körében; a katolikusok között sokkal ritkább, a keleti keresztények [Greek Christians] között még ritkább; a zsidók között az

öngyilkosság rendszerint ritkább, mint a katolikusok között, és talán egyformán gyakori vagy kevésbé gyakori mint a keleti keresztények között [Greeks]” (idézi Lederer 2013: 691).

A vallásfelekezetek szerinti öngyilkossági különbségek gondolatát Morselli nem csupán átvette, hanem számos, később Durkheim elméletében explicit módon megjelenő gondolatot fogalmazott meg. Említette a protestánsok puritanizmusát, az istentiszteletek külsőségeinek lecsupaszítását, a hittételek szabad vizsgálódásának gyakorlatát. Morselli azonban nem az integrációt, hanem a protestánsok belső lelki küzdelmét tette felelőssé önpusztításukért (Morselli 1975: 125). Masaryk két évvel Morselli után megjelent művében a társadalom spirituális válságát, a vallástalanságot okolta az öngyilkosságok számának sokasodásáért. Úgy vélte, a szigorú vallási szabályok a hívek morális szemléletét erősebben befolyásolják, ezért ruházta fel a katolicizmust erősebb visszatartó erővel. Művében a protestáns felekezetek eltérő öngyilkossági viselkedését fogalmazta meg (Simpson – Conklin 1989: 946). Értékelésében az evangélikus országok önpusztítását tartotta jelentősebbnek a kálvinistákéhoz képest (Masaryk 1970: 90–91).

Az egoista öngyilkosság másik típusa a család integráltságával függ össze. Durkheim azt állította, hogy a családban rejlő védelem kifejezhető a család telítettségével, ami arányos a családtagok számával (Durkheim 1982: 185). Azt feltételezte, hogy az érintkezések száma a családtagok számával növekszik, s ott ahol az interakciók gyakoribbak, az integráció erősebb, következésképpen az öngyilkosságok ritkábban fordulnak elő: „[...] hogy ezek az érzelmek milyen intenzitásúak, attól függ, hogy hány egyéni tudat éli át őket közösen. Ezért van az, hogy minél nagyobb egy tömeg, annál könnyebben válhatnak hevéssé a benne felszabaduló szenvedélyek” (Durkheim 1982: 189). A méretükben kicsi családok szükségszerűen sérülékenyebbek, kevésbé ellenállóak, tartósság nélkül pedig nem létezhet stabil társadalmi rend. A családméret elméletbe történő beemelésével Durkheim voltaképpen szakított korábbi álláspontjával, amely a természetes szaporodással, a gyermekszámmal írta le a családok integráltságát (Durkheim 1888). *Öngyilkosság és termékenység* című művében Durkheim (1992 [1888]) először foglalkozott az öngyilkosság kérdésével, egyúttal csatlakozott ahhoz a népesedési diskurzushoz, amelyet a francia termékenység csökkenése miatti aggodalom váltott ki. Álláspontja szerint a Franciaországra jellemző magas és növekvő öngyilkosság, valamint az alacsony és csökkenő termékenység a társadalom patológikus állapotának párhuzamos jelensége. Magyarozatában abból indult ki, hogy a megfelelő születési ráta és az öngyilkossággal szembeni immunitás is egyazon előfeltételt igényli: a családot. Az öngyilkosság növekedése, a születési ráta csökkenése mögött a család egységének és életerejének gyengülése, a családi érzület szétbomlása áll, amelyet a válások és a különélések elterjedése egyaránt jellemez. Korai öngyilkossági tanulmányában a család protektív erejét annak méretével hozta összefüggésbe, cseké-

lyebb kohéziót tulajdonítva a kisebb, kevésbé termékeny családnak.³ Egy évtizeddel később az elméletet némileg módosította, a kapcsolatok számán túl az interakciók intenzitását és minőségét, a résztvevő felek kapcsolatainak aktivitását tekintette az integráció zálogának, és a korábban használt termékenység helyett az átlagos családnagyság lett az integráció változója.

Durkheim elméletének másik kulcseleme a szabályozás, annak ellenére, hogy egyes szerzők az anómikus öngyilkosságot alárendelt, kevésbé koherens és befejezetlen formának tekintették (pl. Besnard 1993), mások nem csupán kidolgozatlanágát vetették fel, hanem önállóságát is megkérdőjelezték (Johnson 1965, Pope 1976).

Durkheim az anómiás öngyilkossággal a társadalom elégtelen szabályozó mechanizmusának, a társadalmi kontroll szétbomlásának önpusztításra gyakorolt hatását írta le (Travis 1990: 226). Az anómia típusokat dichotóm párok mentén mutatta be (Bernard 1993: 173). Különbséget tett akut és krónikus, gazdasági és konjugális anómia között (utóbbin belül megkülönböztette az özvegyeségből fakadó házi anómiát és a nem házások szexuális anómiáját). Keresztmetszeti adatsor esetében az akut anómia nem értelmezhető. A krónikus anómia a társadalmi szükségletek és a megvalósításukhoz elengedhetetlen eszközök egyensúlyának felborulásán alapul. Krónikus anómia akkor jön létre, amikor a társadalmi kontroll graduális eróziója nem tudja megakadályozni a szükségletek eszközökön való túllépését (Pope 1976: 28). A krónikus anómiát a kereskedelem és az ipar által kínált korlátlan perspektívák, a gazdaság szabályozás deregulációja hívta életre. A korlátlanra tágult perspektívák szabályozhatatlanságával, az új dolgok iránti kiapadhatatlan vágygal, „a gyönyörökre és szenzációkra” való folytonos törekvéssel, illuzórikus jövőbeli várakozásokkal hívta életre a krónikus anómia állapotát, és „Így vált állandó, mondhatnánk normális állapotá a válság...” (Durkheim 1982: 241).

Durkheim a krónikus anómiában a modern társadalom értékrendszerének patológikus állapotát, morális instabilitását, a haladás árát látta (Marra – Orrú 1991: 284). Breult (1993: 173) szerint azonban Durkheim érvelése túlságosan is gyenge ahhoz, hogy leírja a strukturális (krónikus) anómia intézményesülését.

Az anómia másik típusa a házastárs elvesztésével bekövetkező özvegyeségi válság. A házi anómia ezen típusa, a magára maradt házastárs alkalmazkodási nehézségeit teszi felelőssé az öngyilkos cselekmények miatt. Az özvegyi anómiával szemben jóval részletesebben foglalkozott a válás miatt bekövetkező anómiával (Durkheim 1982: 248). Úgy érvelt, hogy a monogám házasság szabályozó funkciót tölt be, ezért a férfi számára „lezárja a látóhatárt” (Durkheim 1982: 256). A válás jogi intézményesülése a házasság regulatív szerepének meggyengülését jelenti: „Nem kötheti az embert erősen olyan kapocs, amelyet bármelyik fél bármikor felbonthat. Az ember, ha nem érez szilárd talajt a lába

³ Az öngyilkosság és a termékenység kapcsolatához lásd még Lukes (1972: 191–195) és részletesebben Johnson (1994) esszéjét (különösen 133–149).

alatt, elkerülhetetlenül messzebbre néz annál a pontnál, ahol éppen van” (Durkheim 1982: 257). Durkheim a válás öngyilkosságra gyakorolt kedvezőtlen hatását kizárólag a férfiakhoz kötötte.

Térbeliség

Durkheim az öngyilkosság térbeli mintázatának magyarázatát csakis az öngyilkosságra ható társadalmi diszpozíciók együttesének változásával, a modern társadalmakban a szabályozottság inadekvát mértékével és a túlzott egoizmusmal együtt tudta elképzelni. Például Németország öngyilkossági megosztottságát az integráció eltérő mértékében, a társadalom vallási megosztottságában, a protestáns és katolikus elkülönülésben látta (Durkheim 1982: 125). A társadalmon kívüli tényezők közül Gabriel Tarde utánzásos elméletével szemben fogalmazott meg szokatlanul hosszú, éles kritikát, elutasítva az imitáció és az öngyilkosság kapcsolatát. Valójában az utánzás és az öngyilkosság kapcsolata már jóval korábban felvetődött. William Farr 1841-ben megjelent írásában az öngyilkosság utánzásos természetét tényként említette (Sonneck et al. 1994). Masaryk is meg volt győződve arról, hogy az öngyilkosság számos esete visszavezethető rá (Masaryk 1970: 117).

Tarde *Az utánzás törvényei* című műve előszavában úgy fogalmazott, hogy utánzásra akkor kerül sor „[...] amikor az ember tudattalanul és önkéntesen visszatükrözi mások véleményét, vagy megengedi a mások által sugallt cselekvést, utánozza az ötletet vagy a cselekvést” (Tarde 1903: xiii). Az utánzást a víz hullámszerűségének analógiájaként írta le, repetitív természetére utalva. Tarde úgy vélte, hogy az öngyilkosságok térbeli klaszterezettségét különböző típusú utánzásos magatartások idézhetik elő, amely az innovációhoz hasonlóan a társadalmi interakciók fundamentális mozgatórugója.

A Tarde és Durkheim közötti éles vita nem *Az öngyilkosság* című művel kezdődött, és nem is fejeződött be azzal (Vargas et al. 2008, Vargas 2010: 209). Tarde az emberi viselkedés, a társadalmi kapcsolatok, a kultúra alapvetően imitatív természetét hangsúlyozta elméletében, a kollektív hatások szerepét alábecsülte, szociológiája az egyéni kapcsolatok, interakciók fontosságára épült. Tarde a kreatív egyén autonómiáját hangsúlyozta, Durkheim ezzel szemben az egyéni faktorok szerepét minimalizálta, és a strukturális feltételek fontosságát emelte ki, amelyek egy adott közösség reakcióit idézik elő anélkül, hogy ennek a közösségnek a belső kapcsolatrendszerét, összetételének alakulását figyelembe vette volna (kettejük vitájához l. részletesebben Clark 1969: 7–18).

Durkheim az utánzás szerepét több feltétel egyidejű teljesülése esetén fogadta volna el. 1) Kizárólag akkor, ha az utánzás az érintett területeken azonos intenzitással van jelen. 2) Az utánzás hatása önálló, a térben szomszédos öngyilkossági ráták hasonlóságát nem társadalmi okok, hanem az öngyilkosságot

okozó tényezők párhuzamos diszpozíciói hívják életre: „[...] utánzásos terjedésről csak akkor beszélhetünk, ha az utánzott tény egymaga, más tényezők közbejötté nélkül, automatikusan előidézi a reprodukciót” (Durkheim 1982: 119). 3) Továbbá a göcsterületeknek minden más térségtől eltérően „sötétebb foltot kell hagyniuk, mint a körülöttük fekvő tájaknak” (Durkheim 1982: 119). Szerinte mindennek az is feltétele, hogy a mintaadó város és az azt utánzó környező vidék a fizikai közelség mellett aktív társadalmi összeköttetésben is álljon egymással. A hatás a főváros és a nagyvárosok környezetében a legjelentősebb, és azonos feltételek mellett a göcpontról való távolsággal mérséklődik.

Az utánzás empirikus vizsgálatakor Franciaország járásszintű öngyilkossági adataira támaszkodott. A statisztikával kapcsolatos felfogása szerint a ráták között akkor állapítható meg kapcsolat, ha azok tökéletes rangsorrendet alkotnak (Turner 1996: 367). Ennek az úgynevezett „*perfekt parallelizmusnak*” a szabályát alkalmazta a térbeli megfigyelésekre is, elvárva, hogy a mintaadó (város) rátája minden esetben felülmúlja a környezetét. S mivel ez nem minden esetben teljesült, elég volt néhány kivétel ahhoz, hogy Tarde elméletét a nyers térképek egy-egy „eltérő” értékére hivatkozva elutasítsa, hangsúlyozva az öngyilkosság kizárólagos társadalmi természetét.

A korszak általános nézete szerint a nagyvárosok voltak az öngyilkosság melegágyai, amelyek az önpusztítás mintáját közvetítették környezetük felé (pl. Morselli 1975: 42–44). Morselli a nagyvárosok körkörös kisugárzásáról beszélt („irradiation of their influence in a wider circle of territory”), egyúttal kiemelve a hatás izotróp jellegét (Morselli 1975: 173). A diffúz hatás még egyértelműbb megfogalmazását Masaryknál találjuk: „Az öngyilkosság kóros tendenciája a fertőző betegség módjára terjed a városból a megyékre, erősebben befolyásolva a környező vidéket, mint a távolabbi területeket” (Masaryk 1970: 17). Olvasatában a városok gyors növekedése, fluktuáló népessége, a társadalmi környezet instabilitása önmagában is termékenyítőleg hatott az öngyilkosság elterjedésére (Masaryk 1970: 18). Városi társadalmi problémaként említette a válást (1970: 36), a házasságon kívüli születéseket (1970: 37–38), a szegénység pusztító hatását (1970: 60), a mentális betegségek elterjedtségét (1970: 101), a bevándorolt falusi tömegek alkalmazkodási nehézségeit (1970: 171), a vállalatlanságot (1970: 170).

Miközben Durkheim határozottan elutasította a közeli entitások interakciójának lehetőségét, az öngyilkosságok jellemzően városi voltát nem vonta kétségbe. A *Társadalmi munkamegosztás* című, korábban megjelent művében nagyvárosokban koncentrálódó jelenségként tekintett a civilizációra, amelynek egyik meghatározó jegye az öngyilkosságok magas száma (Durkheim 2001: 250). Az *öngyilkosságban*, bár nem vitatta, de nem is tulajdonított kitüntetett szerepet a városi életmód és öngyilkosság kapcsolatának (pl. Durkheim 1982: 331).

A pre-durkheimiánus öngyilkosság-kutatás gyakran említett, társadalmon kívüli tényezői között megtalálhatjuk a fajt (etnikumot), amely kétségtelenül

erősen megosztotta a XIX. század teoretikusait. Az öngyilkosság társadalmi okait hangsúlyozó magyarázatok a faj jelentősége ellen foglaltak állást. Fontos azonban megjegyezni, hogy XIX. századi európai szerzők a fajra általában nem biológiai, hanem etnikai, nemzetiségi tartalommal hivatkoztak (Tosti 1898: 468). Masaryk a nemzeti jelleg civilizáció hatása mellett eltörpülő szerepét említette, amely legfeljebb „hajlamosító”, de semmi esetre sem „determináló” szereppel bír (Masaryk 1970: 50). Morselli úgy vélte, hogy a németek esetében független etnikai hatással kell számolni. Szabályában az öngyilkosság mértéke direkt módon változik a germán nemzetektől való távolság függvényében, amelyet etnikai távolságnak nevezett (Morselli 1975: 83). Úgy gondolta, hogy a vegyes etnikumú területeken a germán népesség össznépességen belüli aránya határozza meg az öngyilkosságok alakulását. Minél erősebben germanizált egy ország, annál inkább felfedezhető különleges hajlama az önpusztításra (Morselli 1975: 91). A germán népesség eminens öndestrukciójának magyarázata felett azonban átsiklott.

Durkheim az öngyilkosság magyarázatát kizárólag szociológiai természetű okokra redukálta. A faj szerepét határozottan elutasította: „Ha tehát szigorúan kezeljük a szavak értelmét, itt már szó sem lehet fajról, hanem legfeljebb nemzetiségről. [...] semmit sem számít a faj” (Durkheim 1982: 75). Durkheim a németek közismerten magas önpusztítását, kitarva elméletének koherenciája mellett a civilizáltságukkal hozta összefüggésbe: „[...] a németek más népekhez képest nagyobb öngyilkossági arányát nem az ereikben folyó vér, hanem az a civilizáció, amelyben felnevelkedtek okozza” (Durkheim 1982: 77).

Közigazgatási struktúra és az adatok

A Magyar Királyság Horvát-Szlavónországgal együtt 1910-ben 665 önálló területi egységből állt, amelyet 150 város és 515 járás alkotott. A magyar területi igazgatási rendszert többfokú, vármegye-járási-község modell jellemezte (Csizmadia et al. 1990). A járás a megye részét alkotó közigazgatási területi egység volt. A községek járási beosztása a megyék hatáskörébe tartozott, emiatt a megyén belüli számukat és a népesség nagyságát illetően heterogén térfelosztás keletkezett (Hajdú 2001). Közvetlenül a vármegyei hatóságnak alárendelten jelentek meg az ún. rendezett tanácsú városok (rtv.), amelyek nem tartoztak a járási szervezetbe, ezek voltaképpen azokból az egykori mezővárosokból, szabad királyi városokból álltak, amelyek nem rendelkeztek kellő gazdasági erővel önálló törvényhatóság létrehozására. A törvényhatósági jogú városi (tjv.) jogállást a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. törvénycikk hozta létre, amely a korabeli szabad királyi városok mellett további húsz városnak adományozott hasonló rangot. A törvényhatósági jogú városok kategóriája Miskolc 1907-es csatlakozásával, valamint kiegészülve a horvát városokkal 31

jelentősebb települést foglalt magában. A továbbiakban város alatt a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városokat együttesen értjük, megkülönböztetés nélkül.

A tanulmányban szereplő adatok a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által közreadott különböző kötetekben jelentek meg. Az öngyilkossági adatokat a Statisztikai Hivatal „*A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi Népmozgalma Községeinkint*” címmel a Magyar Statisztikai Közlemények sorozat 46. köteteként jelentette meg 1913-ban. Az erőszakos halálesetek vizsgálatánál az adatok megbízhatósága, különösen a történeti adatoknál folytonosan felmerülő kérdés (Stack 1983: 141). A korabeli magyar szerzők egyöntetűen azon a véleményen voltak, hogy az öngyilkossági adatok bizonytalanságával számolni kell. „Sok esetben kétes az, vajon baleset vagy öngyilkosság forog-e fenn [...] Azért a statisztika által nyújtott szám inkább a minimumot képviseli, tudniillik azon eseteket, melyekben az öngyilkosság elkövetése nem kétes” (Földes 1905: 2). Néhány évtizeddel későbbi kommentárok is óvatosságra intettek. „Sok az eltitkolás” – jegyezte meg Bernáth (1927: 20). Melly tanulmányában a hazai adatok megbízhatóságával kapcsolatban három fontosabb hibaforrásra, a halottképek munkájának pontatlanságára, az adatszolgáltatás minőségére és az egyéb okokra hívta fel a figyelmet (Melly 1928). Az adatgyűjtés megbízhatóságának nehézségeként említi, hogy a korabeli regisztrálás „[...] nem a helyben történt, hanem a helyben megállapított haláleseteket foglalja össze. Így nagy folyamok mellett levő községek, városok adatgyűjtésébe a vízből kifogott hullák feljegyzése is bekerül. Ezzel szemben kimarad a helybeliek idegenben elkövetett öngyilkosságának regisztrálása” (Melly 1928: 11–12). A tényleges lakóhely és az elkövetés helyének elválása, „[...] az öngyilkosságok számszerű megfigyelése nagyvárosokban már azért is nehézségekbe ütközik, mert feljegyzésre kerülnek az ott már megállapított, de idegenbe tartozók halálal végződött öngyilkossági esetei, viszont onnan a helybelieknek idegenben történt öngyilkosságai kimaradnak” – állapítja meg (Melly 1928: 54). A baleset és az öngyilkosság eldöntésének esetenkénti nehézsége mellett Szél az adatszolgáltatás minőségével kapcsolatban fejezte ki kételyeit: „Olykor a »halálzási lap« kitöltése hiányos s az nem pótolható” (Szél 1928: 716).

Az egészségügyi igazgatás szempontjából meghatározó jelentőségű volt az 1876. évi XIV., a közegészségügy rendezéséről szóló törvénycikk. A törvény XV. fejezete *Eljárás a hullák körül, a temetkezésről és a temetőkről* címen részletesen foglalkozott a halálesetek körüli szabályozással. A törvény 110. szakasza kimondta: „A halál bekövetkeztét bizonyító szakszerű halottkémlés az egész országra nézve kötelezőleg elrendeltetik, s a hatóságilag kirendelt halottkémlőnek a halált bizonyító írásbeli nyilatkozata előtt senkit eltemetni nem szabad.” A közegészségügyi törvény kötelezővé tette a halottszemlélt és a halotti bizonyítvány kiállítását (Gáspár 2007). A jogalkotó célja a halottak körüli egységes eljárás bevezetése volt, a halottkémlést (halottvizsgálatot) hivatalos

személyek hatáskörébe utalták. Mivel a közfeladat ellátásához az ország területén nem állt rendelkezésre elegendő számú orvos, rajtuk kívül halottkémi vizsgálóval rendelkező személy is teljesíthetett feladatokat (Tóth et al. 2011).

1. Az elemzésben szereplő változók leíró statisztikái
Descriptive statistics of the variables in the analysis

Változók	Rövidítés	Minimum	Maximum	Medián	Átlag	Szórás
100 000 lakosra jutó öngyilkosságok száma	SUI100	1,02	77,71	13,79	18,16	13,97
Az 1000 főre jutó születések száma	BIRTH-RATE	7,73	89,31	37,57	37,34	6,35
Az 1000 főre jutó válások száma	DIVORCE	0,00	10,12	1,28	1,77	1,57
Írni-olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebb népességben, %	ALPHAB6	13,56	94,96	70,87	65,45	19,14
Az ipari foglalkozásúak és hozzátartozóik aránya, %	IND	0,93	65,06	12,01	16,07	11,28
Katolikus vallásúak aránya (római és görög), %	KATR	1,42	99,90	64,46	60,83	27,78
Protestáns vallásúak aránya, %	PROTEST	0,00	90,58	12,44	20,06	21,69
Evangélikus vallásúak aránya, %	EVAN	0,00	89,53	1,11	7,50	13,80
Kálvinista vallásúak aránya, %	REFORM	0,00	90,20	2,51	12,13	18,71
Unitárius vallásúak aránya, %	UNITO	0,00	38,92	0,01	0,44	2,60
Magyar anyanyelvűek aránya, %	HUN	0,00	99,92	28,92	43,38	38,68
Német anyanyelvűek aránya, %	GER	0,00	85,99	2,18	9,84	15,71

A magyarázó változók az 1910-es népszámlálási adatokból kerültek ki. A Magyar Statisztikai Közlemények 42. köteteként megjelent kiadvány, *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai, községek és népesebb puszták, telepek szerint* c. kötet a számkra releváns adatok közül tartalmazza a jelenlevő népesség számát (polgári és katonai népesség), nemenkénti alakulását, továbbá a kor, családi állapot, anyanyelv és vallás szerinti megoszlását. A korabeli népszámlálás a népesség anyanyelv szerinti megoszlását vette figyelembe, így az etnikai megosztottságra

ennek alapján tehetünk bármilyen fajta megállapítást (42. köt. 5). A népesség foglalkozási összetételére vonatkozó népszámlálási adatok a Magyar Statisztikai Közlemények 48. kötetében láttak napvilágot (*A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Második rész. A Népesség Foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint*). A valamivel több mint ezer oldalas kötet nagyon részletes községsoros foglalkozási adatokat tartalmaz.

Módszerek

Az öngyilkosság térbeli mintázatának bemutatása globális és lokális autokorrelációs tesztek segítségével történt. A térbeli autokorreláció fogalma a változóértéknek önmagával történő korrelációjára utal. A térbeli függőség a szomszédos vagy közeli megfigyelések hasonlóságát határozza meg. Pozitív autokorreláció esetén a változó magas és alacsony értékei klasztereződnek a térben, míg negatív autokorreláció esetén a megfigyelések és szomszédaiuk nagyon különböző értéket vesznek fel, az ilyen sakktáblaszerű mintázat esetében nehéz értelmes magyarázatot adni (Anselin – Bera 1998). A megfigyelések függetlenségének hiányában a kovariancia:

$$\text{Cov}[y_i, y_j] = E[y_i, y_j] - E[y_i] \cdot E[y_j] \neq 0$$

ahol i és j utal az egyedi megfigyelésekre (lokációkra). Az autokorreláció meghatározásának fundamentális eleme a szomszédosági kapcsolatok (potenciális térbeli interakciók, térbeli kapcsolatok) meghatározása, amely a térbeli súlymátrix segítségével történik. A súlymátrix (W) olyan négyzetes mátrix, amelynek dimenziója megegyezik a megfigyelések számával (N). A mátrix w_{ij} eleme nem nulla, ha két megfigyelés egymással meghatározott kritérium szerint szomszédos. Nem szükségszerű, de az általános gyakorlat szerint $w_{ii} = 0$, azaz senki sem szomszédja önmagának. A térökonometriai irodalomban gyakori megoldás, hogy a súlymátrix sorstandardizált, ekkor a sorok összege 1.

Nagyszámú teszt áll rendelkezésre a térbeli struktúra autokorreláltságának meghatározására (Cliff – Ord 1973, 1981, Getis 1991, Griffith 1987, Upton – Fingleton 1985). A globális autokorrelációs tesztek egyetlen mutatóba sűrítve határozzák meg a térbeli struktúrában fellelhető autokorreláció mértékét. Az egyik leggyakrabban használt autokorrelációs teszt a Moran I statisztika:

$$I = \frac{n}{S_0} \frac{\sum_i \sum_j w_{ij} (x_i - \bar{x}) \cdot (x_j - \bar{x})}{\sum_i x_i^2}$$

ahol $S_0 = \sum_i \sum_j w_{ij}$, n a megfigyelések száma. Az index sorstandardizált súlymátrix esetében, mivel a sorok összegei és a megfigyelések számának hányadosa egy, ezért az index a térbeli eltérés szorzatösszeg és a variancia hányadosaként határozható meg (Anselin 1999):

$$I = \frac{\sum_i \sum_j w_{ij} z_i z_j}{\sum_i z_i^2}$$

ahol $z_i = x_i - \bar{x}$, $z_j = x_j - \bar{x}$.

A globális mutatók lokális variánsai, amelyeket Anselin (1995) a LISA mozaikszóval (Local Indicators of Spatial Association) írt le, a hol kérdésre válaszolva a klaszterek elhelyezkedésére mutatnak rá. Számos ilyen indikátor ismert, közülük az Anselin-féle lokális Moran az egyik legáltalánosabb. A mutató az i -edik lokációra az alábbi módon határozható meg (Anselin 1995):

$$I_i = z_i \sum_j w_{ij} z_j,$$

ahol z_i és z_j az átlagtól való eltérések $(y_i - \bar{y})$ és $(y_j - \bar{y})$, w_{ij} a területi súlymátrix. A lokális Moran várható értéke $E(I_i) = -w_i / (n-1)$. A mutató alapján négy szignifikáns klaszter típus különíthető el, illetve ötödikként a nem szignifikáns területek azonosíthatók. Beszélhetünk magas-magas, alacsony-alacsony klaszterekről, ekkor a lokáció és környezete is hasonló értékeket hordoz. Léteznek továbbá alacsony-magas, magas-alacsony klaszterek, ezek éles szomszédsági különbségekre mutatnak rá.

A modellezésnél a klasszikus legkisebb négyzetek módszerével történő becslés jelentette a kiinduló modellt. A hagyományos regressziós becslés hibátagjai minden esetben szignifikáns autokorrelációt mutattak, a hibatag struktúra nem tett eleget a függetlenségi feltevésnek, ami felmerülő problémát megfelelő módon kezelni képes térbeli modell alkalmazását tette szükségessé. A térbeli adatok modellezésének több módszere áll rendelkezésre. Ehelyütt szimultán autoregresszív modellek segítségével történt a térbeli hatás kezelése. A szimultán modellspecifikációnál a szomszédos területek által hordozott információ figyelembe vételével vizsgáljuk a térbeli dependencia jelenlétét. A szimultán modellek két fő típusa létezik: a térben késleltetett modell (spatial lag model) és a térbeli hiba modellje (spatial error model).

A térben késleltetett modell esetében a függő változó térben késleltetett értékét vonjuk be a modellbe. Ekkor a megfigyelt érték alakulását a szomszédjaiban tapasztalt érték közvetlenül, a magyarázó változóktól függetlenül befolyásolja:

$$y = \rho W y + X \beta + \varepsilon$$

ahol y a függő változó $n \times 1$ vektora, W $n \times n$ méretű szomszédsági kapcsolatokat hordozó súlymátrix, $W y$ az eredményváltozó térben késleltetett értéke (a megfigyelés szomszédainak átlaga), ρ térbeli autoregresszív paraméter, X az egzogén változók $n \times k$ mátrixa, β változókhöz tartozó a regressziós paraméter, ε a hibatagok $n \times 1$ vektora. A modell endogenitási sajátossága (az eredményváltozót a magyarázó változók mellett térben késleltetett értékének nagysága is befolyásolja) az interpretáció számára komoly elméleti kereteket kínál (Anselin 2001, 2002, Anselin – Bera 1998).

A térbeli autokorreláció regressziós modellbe történő bevonásának másik módja a térbeli hibatagokon keresztül lehetséges. Ellentétben a térben késleltetett modellel, a térbeli hiba modelljéhez nem tudunk hasonlóan igényes elméleti kijelentéseket tenni. Amennyiben térbeli hiba modellje írja le a térbeli folyamatokat a legkisebb négyzetek módszerével történt becslés torzítatlan, de nem hatásos. A hiba modell a legáltalánosabban meghatározható:

$$y = X \beta + \varepsilon$$

A hibavektor:

$$\varepsilon = \lambda W \varepsilon + \xi$$

ahol λ a hibatagok térben késleltetett értékének autoregresszív paramétere ($W\varepsilon$), ξ korrelálatlan, homoszkedasztikus hibatag. A hiba és a térben késleltetett modellek közötti választást a térökonometria tradícióban bevett Lagrange multiplikátor és robusztus Lagrange multiplikátor segítségével történt (Anselin et al. 1996). A tesztek figyelembe veszik a kovarianciák relatív nagyságát. Az első kovariancia magában foglalja a modell reziduálisait és a függő változó térben késleltetett értékeit: $cov[e_i, y_j]$, a második a modell reziduálisait és a reziduálisok szomszédainak értékét $cov[e_i, e_j]$. A nagyobb kovariancia meghatározza a megfelelő modellt.

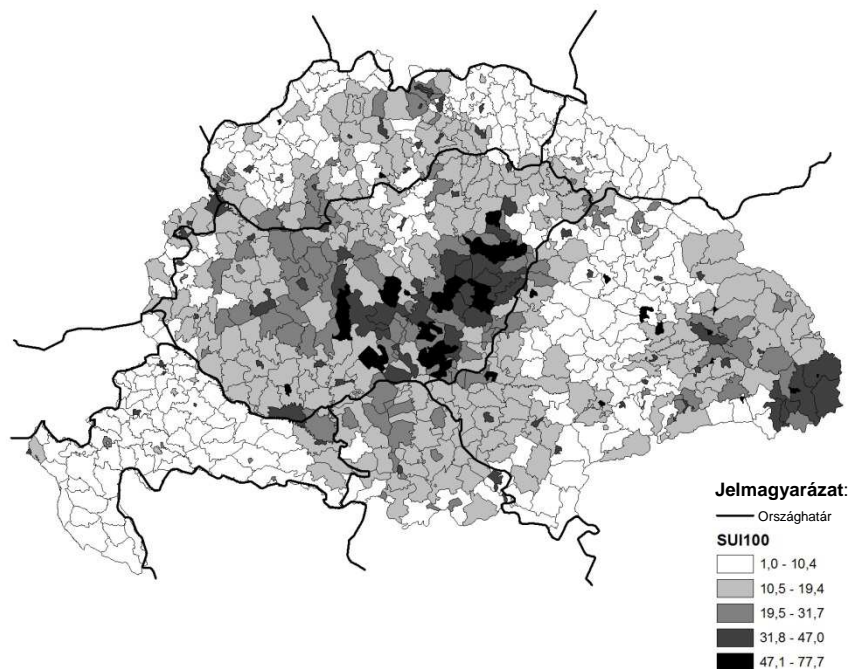
A térbeli hiba modell specifikációjának feltevése a homoszkedaszticitás (konstans variancia) és a hibatagok függetlensége. A feltevés teljesülésének hiányában robusztus becslés alkalmazása indokolt. A becslés a Kelejian és Prucha (K-P) által javasolt (1998, 1999) általános momentumok módszerével történik. A becslési eljárás két fontosabb lépésből áll. Az első lépés a modell

együtthatóit általánosított legkisebb négyzetek módszerével becsli (Spatially Weighted Least Squares), amely térbeli Cochrane-Orcutt eljárásnak felel meg. Az eljárás eredményeként konzisztens becslést kapunk λ térbeli autoregresszív paraméterre. A második lépésben kerül sor λ hatásos becslésére (részletesebben l. Anselin et al. 2012). Heteroszkedaszticitás jelenlétében lehetséges a kovariancia mátrix robusztus becslése (Kelejian – Prucha 2010).

Deskriptív eredmények

A függő változó a 100 000 lakosra jutó (nyers) öngyilkossági ráta volt, a számlálóban az 1901 és 1910 közötti öngyilkosságok száma, míg a nevezőben az 1900-as és az 1910-es népszámlálások átlagnépességének a tízszerese szerepelt. A vizsgált időszakban 5 149 651 halálesetet regisztráltak, ebből 36 939-et (0,7%-át) öngyilkosságként. A nyers rátákat ábrázoló térkép (*1. térkép*)⁴ határozott térbeli különbségekre mutat rá. Magasabb öngyilkossági ráták a mai Magyarország területén, továbbá ezen területtől északra (Felvidék) és délre (Vajdaság), valamint Erdélyben figyelhetők meg. A térkép a magyarlakta területek magasabb rátáját jelzi. Ezen belül Erdélyben és az Alföld egyes részein jóval intenzívebben érintett területek határolhatók körül. A lokális Moran térkép segítségünkre van a szignifikáns klaszterek meghatározásában (*2. térkép*). A magas-magas klaszterek egyike szinte teljes egészében a jelenlegi országhatáron belül található, lényegében az Alföld természetföldrajzi kiterjedését követi; a másik Erdélyben található, mely valójában két kisebb, diszkontinuus területet foglal magába a keleti csücskében: Háromszék és Brassó vármegyéket. Az alacsony értékű klaszterek közé tartozik Horvát-Szlavónország szinte egésze, északon az Északnyugati-, keletebbre az Északkeleti-Kárpátok, valamint az onnan déli irányba lenyúló Erdély zömében román többségű vármegyéi sorakoznak.

⁴ Köszönettel tartozom Agárdi Norbertnek (MTA CSFK), aki rendelkezésemre bocsátotta a vektoros térképi állományt.

Forrás: Az 1901–1910. évi népmozgalmi adatok alapján saját számítás és szerkesztés.

1. térkép

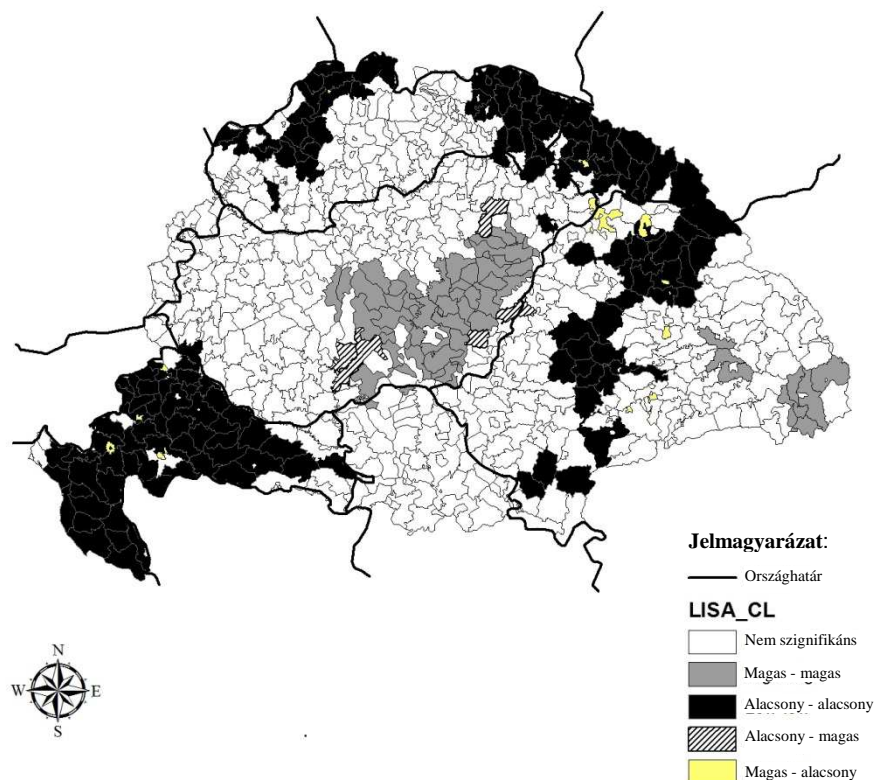
Öngyilkossági ráta járásonként 1901–1910 között, 100 000 főre
Suicide rate by district, 1901–1910 (per hundred thousand)

Az öngyilkosságok térbeli koncentráltasága, a magasabb halmozódású területek közelsége Morselli óta jól ismert (Morselli 1975: 40–41). A magas és az alacsony területek elkülönülését szabályszerűnek tartotta, Európa számos országában részletesen bemutatta. A magas öngyilkosságú területeket szuicidogén zónának nevezte, így definiálta Franciaország észak-keleti részét és Németország keleti sávját (Morselli 1975: 49). Magyarországon az első, az öngyilkosság térbeli struktúrájához kapcsolódó megjegyzés Konek Sándor (1867) nevéhez kötődik. Konek felfigyelt arra, hogy az öngyilkosságok területi eloszlása a Magyar Királyságban szintén nem egyenletes: „Tekintve az egyes megyéket, aránylag legtöbb öngyilkosságot a Dunán inneni kerületben, legkevesebb a Dunán túli kerületben fordul elő, de nyilván azért, mert az előbbi kerületre az ország fővárosa jön, mely e tekintetben közel fekvő okoknál fogva a legmostohább arányt tünteti fel, Buda-Pesten” (Konek 1967: 101). Egy másik munkájában ezt azzal magyarázta, hogy „[...] nálunk a köznép közt is egyálta-

lán a helvét hitvallás jóval magasabb mérvben van képviselve [...] a feltűnő aránykülönbség teljesen csak az által megfejtendő, hogy nem annyira a helvét vallás, mint inkább a magyar nemzetiség az amely döntő befolyással van, a magyar lakta megyékben egyáltalán, tehát más hitű magyarok közt is aránylag legtöbb öngyilkolás számíttatván” (Konek 1868: 100). Jóval később Böszörményi a kelet-nyugat megosztottság helyett az etnikai határvonalak fontosságára hívta fel a figyelmet: „Tehát az, hogy történelmi Magyarországon is a Dunántúlon lett volna a legkisebb az öngyilkosság gyakoriság, az erősen vagy kevésbé nemzetiségek lakta területeken alig vagy egyáltalán nem áll [...] Ezeknek a megyéknek az »alacsony arányszáma« csak a többi magyar megyével összehasonlítva tűnik annak” (Böszörményi 1991: 85).

A dualizmus korának statisztikusai nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget az öngyilkosság térbeli mintázatának. A közelmúlt történelmi vonatkozású írásai is teljesen figyelmen kívül hagyták a magas erdélyi öngyilkosságot, kizárólag az Alföld-jelenségre fókuszáltak.⁵ Nyíri állítása szerint az alföldi terület azonos az „[...] ún. bécsi béke vonala által határolt területtel, tehát annak az országrésznek a területével, amely a török pusztítást követően jobbra csak a tizennyolcadik században települt be újra. Elképzelhető, hogy egyfelől a török hódoltság területén megmaradt népesség történelmi tapasztalatai, másfelől a betelepültek által alkotott társadalom belső összetartó erőinek eredendő gyengesége hozzájárult a délkelet-alföldi szubkultúra ama viszonylagos érzelmszegénységének és ridegségének kialakulásához [...]” (Nyíri 1977: 631). Zonda elutasította Nyíri elképzelését, részben a öngyilkossági területek és a bécsi béke után a Török Birodalomhoz tartozó területek átfedésének pontatlanságára, valamint a török hódoltság után újranepešülő terület népességi összetételének változására hivatkozva (Zonda 1991: 27). Az erdélyi, elsősorban székelyföldi területek magas öngyilkossága erősen megkérdőjelezi a török hódoltsággal, és vele párhuzamosan az Alföld egyediségével kapcsolatos (településszerkezeti adottságok, az elmaradottság, tanyák perspektívtatlansága stb.) magyarázatok létjogosultságát.

⁵ A hazai ökológiai elemzések áttekintéséhez l. részletesebben Moksony (1984: 34–40), valamint Zonda és szerzőtársai munkáját (Zonda et al. 2010).

Forrás: Saját szerkesztés.

2. térkép
 Lokális Moran I térkép
 Local Moran I map

A modellek eredményei

Elsőként Durkheim integráció és anómia elméletének tesztelésére került sor. A modell kapcsán feltételeztük, hogy az integráció gyengülése az öngyilkosság növekedése irányába hat, és az erős integráció okozta altruista öngyilkosság mint premodern típus nincs jelen. A modell két változója, az iparban foglalkoztatottak és az elváltak aránya, az anómia jelenlétét vizsgálta. A második esetben a protestáns felekezetek különböző ágaival (kálvinisták, evangélikusok, unitáriusok), etnikai változókkal (magyar és német anyanyelvűek arányával), valamint a városi rangú települések (dummy) változójával bővített modelleket teszteltük.

A hagyományos legkisebb négyzetek módszerből indultunk ki, amelyet a térbeli hiba és a térben késleltetett modellek követtek. Valamennyi esetben a térbeli hiba modellje írta le megfelelően a térbeli folyamatokat. A konstans variancia feltevés meghiúsulása miatt a Kelejian-Prucha által javasolt általános momentumok módszerével történő robusztus becslés (K-P HET) eredményeit tekinthetjük irányadónak.

2. A Durkheim típusú regressziós modellek eredményei
Results of the Durkheimian-type regression models

Változók	OLS		SAR Lag (ML)		SAR Error (ML)		Spatially Weighted Least Squares GMM (K-P)	
	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba
KONSTANS	-0,438	2,993	2,134	2,818	8,404 *	3,565	5,918	4,890
BIRTHRATE	-0,151 *	0,060	-0,230 ***	0,057	-0,311 ***	0,061	-0,277 **	0,095
DIVORCE	3,793 ***	0,284	3,284 ***	0,272	3,224 ***	0,303	3,162 ***	0,512
ALPHAB6	0,104 ***	0,026	0,039	0,024	0,076 *	0,038	0,132 **	0,044
INDUST	0,309 ***	0,039	0,375 ***	0,037	0,398 ***	0,039	0,369 ***	0,059
KATR	0,037 *	0,018	0,038 *	0,017	0,023	0,024	0,016	0,022
PROTEST	0,174 ***	0,023	0,138 ***	0,022	0,178 ***	0,030	0,167 ***	0,037
ρ			0,036 ***					
λ					0,600 ***	0,040	0,675 ***	0,042
<i>Diagnosztikák</i>								
Moran I	0,30 ***		0,16 ***		-0,01			
Breusch-Pagan (df=6)	157,63 ***		157,54 ***		145,51 ***			
Jarque-Bera hí négyzet (df=2)	197,86 ***		238,38 ***		272,19 ***			
Adjusted/pseudo R ²	0,63		0,66		0,70		0,63	
AIC	4744,8		4688,2		4604,9			
Lagrange Multiplier (lag)	52,09 ***							
Robust LM (lag)	4,99 *							
Lagrange Multiplier (error)	137,28 ***							
Robust LM (error)	90,18 ***							

Megjegyzés: † p < 0,1; * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

Az első modell a Durkheim (1982) által javasolt regulációs-integrációs elmélet lehető legpontosabb rekonstruálásán alapult (1. táblázat). A térben késleltetett modell autoregresszív paramétere szignifikáns volt, ami az öngyilkosság strukturális tényezőkön kívüli szerepére hívta fel a figyelmet, de a modell hibajelzői továbbra is szignifikáns autokorrelációt hordoztak (Moran I = 0,16, p < 0,001, a reziduálisok autokorrelációjának LM tesztje 80,066, p < 0,001). A tér-

beli modellek közül az error modell bizonyult megfelelő választásnak, amit a modell jobb illeszkedése (az alacsonyabb Akaike érték, a magasabb pszeudo R^2 is mutatott). A hiba modell esetében a diszturbancia már nem utalt szignifikáns autokorrelációra. Az anómia elterjedtségét mérő mutatók mindegyike: a válási ráta (DIVORCE) és az iparban foglalkoztatottak és eltartottak fajlagos mutatója (INDUST) is szignifikánsnak bizonyult, mindkettő a várt előjellel. Az egyén közösségből való kiszakadását leíró egoizmus egy változó kivételével az elmélet állításait támasztotta alá. A családi integráció erősségét. A telítettség mértékét jellemző születési ráta (BIRTHRATE) negatív módon befolyásolta az öngyilkossági rátát. Durkheim katolikusokra (KATR) és protestánsokra (PROTEST) vonatkozó szabálya csak részben igazolódott, a katolikusok esetében nem volt kimutatható szignifikáns hatás. Az írni-olvasni tudók aránya (ALPHAB6) ugyancsak a várt eredményt hozta, a magasabb műveltség az öngyilkossági ráta növelésének irányába hatott. Az error modellhez képest a robusztus modellnél az írni-olvasni tudás regressziós együtthatója megduplázódott és már 1%-on is szignifikánsnak bizonyult, más magyarázóváltozóknak a hatása jelentősen nem módosult. A modell az anómia és az integráció egymástól elváló szerepére, önálló hatásaikra világított rá.

A Lagrange multiplikátor teszt egyértelműen a térbeli hiba modelljének alkalmazását indokolta. A térben késleltetett modellnél a korábban elmondottak ismételtetők meg, a térbeliség nem tekinthető az öngyilkosság magyarázatánál negligálható tényezőnek. A bővített modell egyik célja a vallási integráció részletesebb bemutatása volt. A súlyos multikollinearitást elkerülendő a protestánsok részletesebb (református, kálvinista, unitárius) vizsgálata volt megvalósítható. A regresszió a protestáns felekezetek inhomogenitására mutatott rá. A két nagy lélekszámú felekezet közül a kálvinisták (REFORM) és az evangélikusok (EVAN) aránya pozitív módon befolyásolta a rátát. A kálvinistáknál becsült regressziós paraméter jelentősebb hatást hordozott. Az erdélyi unitáriusokhoz (UNIT) negatív, de nem szignifikáns hatás kötődött. A katolikus vallás ezúttal sem befolyásolta az öngyilkosságot. A kapott eredmények inkább azt erősítik, hogy a felekezeti különbségek szerepe korántsem annyira meghatározó tényezője az önpusztítás térbeli különbségeinek, mint ahogy az Durkheim elemzéséből következne.

3. A bővített regressziós modell eredményei
Results of the extended regression model

Változók	OLS		SAR Lag (ML)		SAR Error (ML)		Spatially Weighted Least Squares GMM (K-P)	
	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba	Becslések	St. hiba
KONSTANS	5,110	2,642	5,646 *	2,486	8,397 **	3,081	8,341	4,453
BIRTHRATE	-0,145 **	0,053	-0,192 ***	0,049	-0,203 ***	0,055	-0,202 *	0,094
DIVORCE	2,567 ***	0,261	2,149 ***	0,251	2,297 ***	0,275	2,302 ***	0,423
ALPHAB6	0,054 *	0,026	0,021	0,024	0,006	0,035	0,007	0,031
INDUST	0,081 *	0,041	0,115 ***	0,038	0,145 ***	0,041	0,144 *	0,057
KATR	0,001	0,015	0,007	0,014	0,014	0,020	0,014	0,018
EVANG	0,058 *	0,027	0,043 †	0,025	0,093 ***	0,031	0,093 **	0,030
REFORM	0,190 ***	0,024	0,164 ***	0,023	0,253 ***	0,030	0,252 ***	0,042
UNIT	-0,205 †	0,113	-0,183 †	0,106	-0,159	0,112	-0,161	0,128
HUN	0,068 ***	0,011	0,044 ***	0,011	0,063 ***	0,016	0,063 ***	0,017
GER	0,083 ***	0,021	0,057 **	0,020	0,084 **	0,026	0,085 **	0,025
DUMMY	11,426 ***	1,028	12,301 ***	0,974	10,724 ***	0,966	10,730 ***	1,219
ρ			0,31 ***					
λ					0,544 ***		0,614 ***	
<i>Diagnosztikák</i>								
Moran I	0,25 ***		0,11 ***		-0,001			
Breusch-Pagan (df=11)	328,57 ***		143,64 ***		144,29 ***			
Jarque-Bera khí négyzet (df=2)	190,18 ***		269,37 ***		289,46 ***			
Adjusted/pseudo R^2	0,73		0,76		0,78			
AIC	4526,9		4471,2		4424,8			
Lagrange Multiplier (lag)	58,09 ***							
Robust LM (lag)	0,22							
Lagrange Multiplier (error)	98,98 ***							
Robust LM (error)	41,10 ***							

Megjegyzés: † $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Az integráció másik közvetlen indikátora, a születési ráta az elméletnek megfelelő irányú kapcsolatot jelzett, míg az írni-olvasni tudás insignifikánssá vált. Az anómia mértékét kifejező indikátorok (ipari foglalkoztatottság, válási ráta) továbbra is meghatározóak voltak. A történeti vonatkozású irodalomban gyakran említett urbánus-rurális kontraszt a Magyar Királyság területén is egyértelműen igazolódott, a város mint településtípus számottevően befolyásolta a rátát. Az integráció és a szabályozás változói mellett az etnikai arányok változói is szignifikánsak maradtak. Mindez arra is utal, hogy az öngyilkosság integ-

rációval kapcsolatos mozgatórugói mellett számolnunk kell egyéb szociokulturális tényezők szerepével is, amelyet a nyelvi-etnikai változóval tudunk megragadni. Könnyen elképzelhető, hogy a XX. század elején létezett a magyar népesség körében az öngyilkossági beállítódásnak a kisebbségi csoportoktól határozottan elkülönülő gyakorlata, amely azonban a magyar népesség körében sem volt egységes, mértékét (általunk additívnek feltételezett módon) befolyásolta a társadalom integráltsága, kohéziójának szilárdsága.

Elméleti magyarázat – az eredmények értelmezése

Durkheim világos különbséget tett az egoista és az anómiás öngyilkosság között, ugyanakkor leírta egymáshoz való viszonyukat is (Travis 1990: 226). A többváltozós modellek Durkheim koncepcióját, az öngyilkossági típusok önállóságát erősítették meg.

Az anómiás öngyilkosság jelenlétét az ipari foglalkoztatottság és a válás elterjedtségével mértük. Az industrializáció a munkamegosztás intenzívebbé válására, a foglalkozási struktúra fejlődésére, az agrár társadalomból ipari társadalommá történő átalakulásra utal (Stack 1997). Stack (1993) az industrializáció hatását – az ipari kapitalizmus szabadjára engedett profitétvágya mellett – közvetetten is összekapcsolta az öngyilkossággal. A mechanizmus mozgatórugóját az egoizmusban látta, amely az átalakuló társadalomban a termékenységi mintázat változásán, a csökkenő gyermekszámon keresztül mérsékli a családi sűrűséget, a felelősségvállalást, az interakciók számát, hozzájárulva ezzel az öngyilkossági kockázat növekedéséhez. Az industrializáció és az öngyilkosság kapcsolatának elemzésével a leggyakrabban a modernizációs elmélet keretein belül találkozhatunk, amely azonban az öngyilkosság szociológiai interpretációjának más paradigmáit (pl. szekularizáció, urbanizáció, civilizáció, iskolázottság) is magában foglalja (Masaryk 1970: 140–220, Morselli 1975: 130–142, Stack 1983a, 1983b, 1993, 1997, Stack – Danigelis 1985). Az elmélet a társadalom modernizációját kapcsolja össze az öngyilkosság növekedésével. Feltételezi, hogy a társadalom gyors átalakulása erodálja az egyén társadalomhoz való kötődését, ezáltal növeli az öngyilkosságot (Lester 1997, Stack 2000). Az elmélet képviselői szerint a modernizáció a makroszintű öngyilkosság alakulásának kulcstényezője. Az idősorok eredményei azonban nagyban függenek a kiválasztott országtól és a vizsgált korszaktól. A posztindustrializáció előtti időszakra, vagy a kevésbé fejlett országokra vonatkozó adatsorok az iparosodás és az öngyilkosság pozitív kapcsolatára mutattak rá (Miley – Micklin 1972). Whitt és kollégái (1972) az ötvenes évek népszerű agresszió-frusztráció elméletéhez visszanyúlva vizsgálták az öngyilkosság és az industrializáció kapcsolatát protestáns-katolikus-nem keresztény vallási dominanciájú országcsoportok szerint. A protestánsoknál mérsékelt, a nem-keresztényeknél és főképp a kato-

likusoknál erős kapcsolatot találtak. Az öngyilkossági ráta és az industrializáció közötti pozitív kapcsolat az összes megfigyelés együttes becslése esetében is fennállt. Egy nemrégiben megjelent, 87 ország keresztmetszeti adatait feldolgozó tanulmány pozitív kapcsolatot talált az ipari munkások aránya és az öngyilkossági ráta között, sajnos az elemzés egyszerű korrelációs kapcsolatokon alapult (Lenzi et al. 2012).

Durkheim az öngyilkossági ráta családi különbségeinek magyarázatakor egyaránt támaszkodott az anómia és egoizmus elméletére (Danigelis – Pope 1979: 1083). Durkheim és követői a családi integráció legfontosabb indikátorának az anómia fejezetben tárgyalt válást tekintették (Agerbo et al. 2011, Barstad 2008, Breault 1986, Kposowa et al. 1995, Kposowa 2003, Lukes 1973: 530–534, Schmid – Van Arsdol 1955). Tanulmányunkban a válást a házasság szabályozó szerepének meggyengülését kifejező indikátorként fogtuk fel. A korabeli feljegyzések szerint Magyarországon a válások száma folyamatosan emelkedett a XIX. század végétől. A XX. század elején a 1000 házasságra jutó elváltak arányát tekintve Magyarország a Svájc és Franciaország alkotta európai élcsoporthoz zárkózott fel (Bernáth 1927). Mai fogalmaink szerint a válás a Magyar Királyságban ritka jelenségnek számított, az 1910-es népszámlálás szerint alig több elvált férfit és nőt tartott nyilván, mint ahány öngyilkosság a megelőző évtized során történt. Bár Durkheim a válás anómikus hatását kizárólag a férfiakhoz kötötte, az empirikus tapasztalatok emlékeztetnek arra, hogy a válás a nők esetében is komoly kockázati tényezőként van jelen (Vigderhous – Fishman 1977). A kapott eredmények a nemzetközi tapasztalatokkal egybevágóan a válás és az öngyilkosság kapcsolatára mutattak rá.

A huszadik század közepéig született művek a protestánsok és a katolikusok különbségére szociológiai törvényként (one law of sociology) tekintettek (Pope – Danigelis 1981). A XX. század első felének szerzői Durkheim megállapítását, a protestánsok gyakoribb öngyilkosságát támasztották alá (Cavan 1965: 37–45, Dublin 1963: 76–77, Stack 1980: 66). Gargas (1932) holland tapasztalatai szerint 1900 és 1910 között a katolikusok rátája kevesebb, mint fele volt a protestánsokénak. Halbwachs a protestáns-katolikus különbség korának legátfogóbb empirikus elemzését adta, elfogadta a protestánsok nagyobb hajlamát (Halbwachs 1978: 158, 187), hozzájárulásának lényegi mozzanata a vallás kizárólagosságának megkérdőjelezésében rejlik. A poroszországi példájánál hangsúlyozta a foglalkozási, vallási különbségek figyelembe vételének fontosságát. Jelesül azt, hogy a lengyelek paraszti foglalkozásokat űznek, katolikusok, míg a németek a vezető kereskedelmi és adminisztratív foglalkozásokat töltik be, és zömmel városban élnek. Érvelése szerint nem lehetséges a vallási gyakorlatot a tágabb közösségi struktúráktól elválasztani (Halbwachs 1978: 175). A katolikusok védettségét – ellentétben Durkheimmel – nem vallási alapon, hanem a szokásaik és intézményeik által meghatározott társadalmi struktúrá-

jukkal, közösségük szervezettségével, tradicionális kohéziójukkal magyarázta (Halbwachs 1978: 190).

Az öngyilkosság katolikus-protestáns különbségét Durkheim a rohamos ütemben industrializálódó nemzetállamok kontextusában fogalmazta meg. A később született tanulmányok kevés indikatív erővel bírnak, hiszen azok egészen más történeti korszak viszonyaira reflektálnak, amikor a vallás már elvesztette kulturális hegemóniáját (Pescosolido – Georgiana 1989: 33). A protestáns és katolikus felekezetek közötti attitűdkülönbségek számottevően csökkentek (Stack 1980, 1981, 1983b), a katolikus egyház elfogadóbb lett az öngyilkossággal szemben (Stark et al. 1983b). Pope (1976) kritikájában a Durkheim által feltételezett katolikus-protestáns különbség empirikus megalapozottságát, a felvonultatott adatokból levont következtetések érvényességét kérdőjelezte meg. A modernizációs változók bevonása után (urbanizáció, vasútvonalak hosszúsága, a munkaerőpiac összetétele) változott a kapcsolat erőssége, néhány esetben pedig megfordult az iránya (Pope 1976: 63–72). Pope és Danigelis (1981) az iparosodott országok idősorát vizsgálta, de a gazdasági fejlettség és az idődimenzió figyelembe vétele után a protestánsok katolikusokat meghaladó öngyilkossága nem volt alátámasztható. Van Poppel és Day (1996) a holland protestáns-katolikus öngyilkosság-különbséget vizsgálta. Tanulmányuk értékét növeli, hogy individuális rekordokra támaszkodva, ökológiai tévkövetkeztetés nélkül voltak képesek meghatározni a vallási csoportok standardizált rátáit. Az általános halandóság jelentősebb volt a katolikusok körében, de az öngyilkosság alig fele volt a protestánsokénak. Mivel az elleplezésre utaló halálokok (hirtelen halál, rosszul definiált, nem meghatározható halálokok) szignifikánsan magasabb gyakorisággal fordultak elő a katolikusoknál, tanulmányukban azt demonstrálták, hogy a különbség kizárólag az adatok rögzítésének, a katolikusok öngyilkosságot elleplező magatartásának köszönhető. Simpson (1998) elutasította van Poppel és Day az öngyilkosság kompozit mutatójával kapcsolatos argumentációját, és emlékeztetett, hogy az idézett halálokok pontosan az alacsony státusú katolikusok körében gyakoribbak.

A többváltozós módszerek megjelenésével egyre jelentősebb teret nyert az a vélekedés, hogy a protestánsok és a katolikusok öngyilkossági rátájának XIX. század végi különbsége sokkal inkább szocioökonómiai különbségeik eredménye, semmint a vallás önálló hatásának (Simpson – Conklin 1989: 946). A módszertani hiányosságokat megfogalmazó kritikusok felróták Durkheimnek a kontrollváltozók hiányát, és emiatt a következtetések hamis kimenetének a lehetőségét (Bainbridge 1989: 288, Cutright – Fernquist 2004: 272, Pope – Danigelis 1981: 498). Stack a gazdasági változók bevonása után nem talált összefüggést a vallás (értékesített vallási tárgyú könyvek) és az öngyilkosság között (Stack 1983a). Egy másik tanulmányában a vallás kontrollja mellett az öngyilkosság és a katolicizmus kapcsolatát találta függetlennek, amit a katolikus és protestáns normatív struktúrák konvergenciájával magyarázott (Stack 1980).

A vallási integráció szerepének értékelésekor Durkheim a felekezeti hovatartozás ismert sémájához nyúlt vissza, a protestáns felekezetek különbségei közül csak az anglikán egyház erős integráltságát emelte ki (Durkheim 1982: 149–150). A protestáns felekezetek eltérő öngyilkossági viselkedésére később Gibbs (1971), Pescosolido és Georgiana (1989) is felhívta a figyelmet.

Az öngyilkossági ráta vallásfelekezetek szerinti arányszámait a történeti Magyarországon Szél Tivadar (1928b) vizsgálta. Szél (1928: 849) 1901–1908 közötti adatai gyakorlatilag egybeesnek az általunk elemzett időszakéval. A 6 év feletti népesség 1 millió főre számolt nyers rátája a reformátusoknál (443) és az unitáriusoknál (426) volt a legmagasabb, őket messze leszakadva követték az evangélikusok (314), az izraeliták (208), a katolikusok (199), a görögkeletiek (115) és a görög katolikusok (102). A standardizálás hiánya ellenére feltételezhető, hogy a Szél által publikált arányszámok a különbségeket nagyságrendileg jól adhatták vissza. Eredményeink legalábbis ezzel koherensek voltak. A vallási integráció durkheimi elképzelése néhány korrekció mellett érvényesnek bizonyult a magyar vonatkozású adatok esetében. A vallásfelekezeti kötődés a két nagy protestáns felekezetenél szignifikánsnak bizonyult. A kálvinista és a lutheránus felekezethez tartozók területegységen belüli aránya fokozta az önpusztítást. Ezzel szemben az unitárius, a többséget alkotó római katolikus népesség aránya nem befolyásolta az öngyilkosság kimenetét jelentős számú háttérváltozó mellett.

Durkheim az iskolázottságot a vallás hatását közvetítő változóként fogta fel. A francia történeti idősorokat (1852–1914) elemző Gillis (1994) szerint az iskolai rendszer kiépülése a családtól eltérő szocializációt, az erőszakos magatartás egyéni és közösségi kontrollálását hívta életre. Az írni-olvasni tudás, a műveltség elősegítette a szimbolikus konfrontációkhoz szükséges nyelvezet elsajátítását, a szenvedélyes megnyilvánulások kezelését és elnyomását. Ennek eredményeként az erőszakos indulati bűncselekmények (gyilkosságok) helyét az öngyilkosság vette át. Eredményeink arra utaltak, hogy az műveltség (írni-olvasni tudás) a protestantizmustól függetlenül befolyásolta az öngyilkossági rátát.

Durkheim kérelhetetlen volt a társadalmon kívüli tényezők szerepét illetően. Különösen elutasító volt az utánzással szemben. Mint arra Selvin (1958) kritikájában rámutatott, Durkheim az inadekvát módszere miatt számos olyan statisztikai kapcsolatot utasított el, amely valójában erős asszociációt hordozott. A társadalomtudományi irodalomban jelentős számú tanulmány cáfolja Durkheim állítását, és szerteágazó példák sora bizonyítja a társadalmi viselkedés mintakövetéses, a fertőzés analógiájához (contagion model) hasonló térbeli elterjedését (Tolnay et al. 1996). Baller és Richardson (2002) az 1873–1876 közötti időszak francia területi (department) adatait elemezve cáfolta a társadalmi magyarázat kizárólagosságát. Térökonometriai modelljünkben az integrációs változók kontrollja mellett a térbeli hatás önállóságára mutattak rá. Eredményeink szerint az öngyilkossági ráta nagyságát nem csupán a magyarázó vál-

tozók, hanem az öngyilkosság térben késleltetett értéke (endogén változó) is befolyásolta. Azokon a területeken, ahol magasabb volt az öngyilkosság előfordulása, a szomszédos területeken is magasabb volt a kockázata. Elképzelhetőnek tartották, hogy az önpusztítás alakulását utánzással kapcsolatos mechanizmusok is elősegíthetik. A Magyar Királyság járási szintű területi adatsora sokkal részletesebb a francia megyékénél. Ezért nem meglepő, hogy a térbeli folyamat a hiba modellel jobban közelíthetőnek bizonyult, mint az interpretáció szempontjából kétségtelenül ígéretesebb tartalommal bíró késleltetett modell.

A város összekapcsolását az öngyilkossággal széleskörű konszenzus övezi, a legtöbb megfigyelő egyetértett abban, hogy a város az önpusztítás melegágya volt (Anderson 1980: 150, Baudelot – Establet 2008: 37, Durkheim 1982: 331, Durkheim 2001: 250, Giddens 1970: xxxi, Halbwachs 1978: 109–127, Johnson 1994: 126, Masaryk 1970: 18, Morselli 1975: 169–170, Porterfiled 1952). A városi életről azt tartották, hogy bekebelezi a legsérülékenyebb társadalmi csoportokat, sajátos társadalmi összetétele okozza magasabb öngyilkossági rátáját (Morselli 1975: 254). Ritka kivételként említhető Hollandia, ahol a XX. század elején a rurális térségek népességének önpusztítása felülmúlta a városokét (Gargas 1932). A korabeli térbeli struktúra sajátosságának köszönhetően a város szerepe közvetlenül vizsgálható volt. A huszadik század első felében született magyar kommentárok a nemzetközi tapasztalatokkal egybehangzóan az öngyilkosságról mint városi jelenségről számoltak be (Kovács 1943, Szél 1928). Melly önálló monográfiát szentelt a budapesti és az európai nagyvárosok öngyilkosságainak. Megállapította, hogy Bécsben már a háború előtt is alacsonyabb volt az öngyilkosság, mint Budapesten (Melly 1928: 24). Sebestyén (1997) monográfiájában Csongrád kül- és belterületi öngyilkossági eseteit vizsgálta 1911–1920 közötti egyházi anyakönyvi adatok alapján. A belterületek arányszáma két és félszer magasabb volt, mint a tanyavilágé. Aláhúzva ezzel a jelenség városi voltát, s nem támogatva az alföldi tanyavilág izoláltságát hangsúlyozó érveket.

A szuicidum etnikumspecifikus volta nem ismeretlen jelenség (Kushner 1985). A szociokulturális normák elősegíthetik vagy akadályozhatják az öngyilkosságot, az öngyilkos viselkedést. Éppen ezért a kulturális normák és különbségek ismerete rendkívül fontos a különböző etnikai csoportok önpusztító viselkedésének megértéséhez (Range et al. 1999). A jelenkori társadalomtudományi irodalomban faji, etnikai vonatkozású vizsgálatokra ritkán kerül sor, jellemzően az etnikai csoportok diszkriminációjával, adaptációs nehézségeivel (Johansson et al. 1997, Stack 2000) és a többségi-kisebbségi csoportok eltérő agresszió szocializációjával/externalizációjával kapcsolatosan (Henry – Short 1954, Stack 1982, 2000) fordul elő. Cutright és Fernquist (2000, 2001, 2005) tanulmányaikban az öngyilkosság kulturális meghatározottságát, a társadalmak öngyilkossággal kapcsolatos megengedő vagy elutasító normatív rendjét a szuicid vizsgálatok kihagyhatatlan összetevőjének tekintették.

A kulturális tényezők mellett felsorakoztatott empirikus bizonyítékok közül a leggyakoribb a bevándorló csoportok anyaországból hozott öngyilkos viselkedésével kapcsolatos. A XX. század elején számos olyan tanulmány látott napvilágot az Egyesült Államokban, amelyek rámutattak a bevándorló közösségek és az Egyesült Államokban született népesség drámaian eltérő öngyilkossági rátájára. Ezek a kutatások általában azt igazolták, hogy azoknál a bevándorló csoportoknál számottevőbb az öndestrukció, amelyek anyaországában is intenzívebb önpusztítás volt jelen (Cavan 1928, Dublin – Bunzel 1931, Kushner 1985, Miner 1922, Mühl 1927). Az amerikai tanulmányokban viszonylag ritkán találkozhatunk a magyar etnikum öngyilkossági szokásainak bemutatásával, elsősorban mert a magyar adatokat konvencionálisan Ausztria-Magyarország (Austro-Hungarian) besorolás alatt tüntették fel. Lane 1890-es adatai szerint Philadelphiában a magyarok nyers rátája a bevándorlók között az egyik legmagasabb volt (Lane 1978, idézi Kushner 1985: 80). Frenay 1912–1916 közötti New York-i adatai szerint (idézi Dublin 1967: 32) az Ausztria-Magyarország területéről elszármazottak öngyilkossági rátája messze elmaradt a német és francia bevándorlók értékeitől, és nem sokban különbözött az orosz bevándorlókétól.⁶ Ruth Cavan (1928) klasszikus öngyilkossági munkájában közölt táblázata szerint az 1919–1921 közötti chicagói magyarok öngyilkossága a legmagasabb német és osztrák adatokéval egyezett meg.

A történeti Magyarország öngyilkosságainak etnikai jellemzőit Szel foglalta össze (1928: 853). A magyar népesség minden más etnikumot felülmúló öngyilkossági hajlamát a régóta ismert tények egyikeként közölte. Három okot sorakoztatott fel a magyar népesség sérülékenysége mellett: a magasabb műveltséget, a városi népességet és a jellemzően magyar etnikai háttérű protestáns felekezeteket, a kálvinistákat és az unitáriusokat. A század első évtizedének nemzetiségek szerinti öngyilkossági sorrendjét a magyarok vezették, őket a németek, a szerbek, a szlovákok, a horvátok követték, a sort a rutének zárták.

A német (anyanyelvű) népesség pozitív szignifikáns hatása egybecseng Zonda (2004: 105) kutatási eredményével, aki a XIX. század végi öngyilkos magatartás elterjedését az osztrák (német) kultúra közvetítésével, a német kultúrával közvetlenül érintkező társadalmi csoportok mintaátvételével magyarázta. Ez a magyarázat elképzelhető annak ellenére, hogy a térképi mintázat szerint az öngyilkossági ráta Ausztriától távolodva nemhogy csökkent volna, hanem éppen ellenkezőleg, az Alföldön és néhány erdélyi vármegyében ért el magasabb értéket. Természetesen az interakciók erősségét a fizikai távolság mellett más tényezők is befolyásolhatják, intenzív kapcsolat létezhet távolabbi térségek között is. Márkus István *Az „alföldi út” és elakadása* című tanulmányában az Alföld és Nyugat-Európa szoros kapcsolatát hangsúlyozta: „A XVII. században a magyar Alföld társadalma [...] két szálon érintkezett – a Habsburg Birodal-

⁶ A jelenkori irodalomhoz lásd Cutright – Fernquist (2000) tanulmányát.

mat és a királyi Magyarországot átugorva – Nyugat Európával. A távolsági kereskedelem volt az egyik, a protestantizmus volt a másik” (Márkus 1991: 312–313).

Az etnikum szerepe a hazai öngyilkosság-kutatás számára Trianon után okafogyottá vált, csupán néhány, a határon túli magyar népesség szuicidumával foglalkozó összehasonlító szemléletű tanulmány érintette a problémát (Bradatan 2007, Hódi 1997, Voracek et al. 2007, Zonda 2004).

Bradatan (2007) tanulmányában érintőlegesen foglalkozott a romániai magyar népesség öngyilkossági kultúrájával, okait azonban feltáratlanak találta. Hódi Sándor (1997) a vajdasági magyarok magas öngyilkosságát az etnikai kultúra által befolyásolt konfliktus-megoldási, indulat-levezetési modellre vezette vissza. Hódi lehetségesnek tartotta, hogy a modell elsajátítása a szocializáció következménye (Hódi 1997: 127). Voracek és szerzőtársai (2007) a finnugor elmélet által sugallt genetikai diszpozíciókra támaszkodva próbáltak magyarázatot adni a romániai magyar népesség magas szuicidumára. Kutatásukban a függő változó a megyék (N = 42) öngyilkossági rátája volt, amit demográfiai, etnikai, jövedelmi, és az egészségügy strukturális indikátoraival igyekeztek magyarázni. Az öngyilkossági rátát túlnyomórészt a magyar népesség aránya és minimális mértékben, negatív előjellel a születéskor várható élettartam magyarázta. A szerzők szerint az agresszió, depresszió, impulzivitás mögött genetikai hajlam áll, amely a kedvezőtlen környezeti feltételekkel kiegészülve együttesen felelős a mentális megbetegedésekért, az öngyilkosságokért. Az elmélet több ponton módosult az idők során, ismertetése messze meghaladja lehetőségeinket. E helyütt pusztán érdemes annyit megjegyezni, hogy a hosszú távú idősorok és térbeli mintázatok változásának magyarázatára alkalmatlan. A sokszor hivatkozott, Magyarországtól Skandináviáig húzódó európai J-alakú szuicid övezet (Voracek et al. 2007) olyan országokat ölel fel, amelyek nagyon különböző öngyilkossági trendeket írtak le az elmúlt fél évszázad során, és időbeli dinamikájukat sokkal inkább politikai, szocioökonómiai tényezők alakították (Mogyorósi 1995).

A kulturális magyarázatok egyik sokat hivatkozott szerzője Herbert Hendin (1965, 1978). Hendin hosszabb időt töltött skandináv országokban, választ keresve a hozzávetőleg azonos fejlettségű, azonos környezetben produkált magas svéd és dán, illetve alacsony norvég önpusztítási különbségek okára. A svédek öngyilkossági motivációit rideg, versengő személyiségükkel, ambiciózus céljaikkal, szigorúan definiált elvárásaik megghiúsulásától való félelmükkel, érzelmeik kontrollálásának alacsony képességével jellemezte. Pszichoanalitikus megközelítésében a gyermeknevelési orientációk különbségéből származtatta a skandináv népek eltérő szuicid beállítottságát. Például a svéd anyákat versengő, megszállottan ambiciózus személyiségként írta le, és a korai érzelmi szeparációt tette felelőssé a szorongásukért. A kevés számú, öngyilkossági kísérletet elkövetett személlyel készített interjújára támaszkodva fogalmazta meg követ-

keztetéseit, a történeti perspektívát teljesen figyelmen kívül hagyta. Magyarországon több attitűd-vizsgálat készült az elmúlt évtizedekben, amelyek az alföldi népesség öngyilkosságának társadalmi-kulturális beágyazottságát, a normatív rendszer és a szocializáció szerepének fontosságát hangsúlyozták (alapos áttekintést l. Paksi – Zonda 2000, Zonda et al. 2010). E helyütt a magyar népesség jelentősebb öngyilkossági hajlamára sikerült rámutatni, minden egyéb változó figyelembe vétele mellett.

Limitációk

Az elemzés függő változója a 100 000 főre jutó öngyilkosságok száma volt. A nyers ráta jellegénél fogva figyelmen kívül hagyja a korösszetétel hatását. Jól ismert, hogy az öngyilkossági ráta az életkor függvényében változik. A korabeli magyar tapasztalatok szerint a korszpecifikus ráta bimodális eloszlást mutatott (Melly 1928: 728). A legmagasabb értékek a 20 és 29 év közötti, valamint a fiatal felnőttek rátáit meghaladó mértékben a 70 év feletti korcsoportoknál csúcsosodtak. A fenti korszpecifikus mintázatot Mozolovszky (1940: 7) is megerősítette, Kovács (1943) pedig általánosnak találta mindkét nem esetében. Ennek ismeretében a nyers ráta alkalmazása akkor lenne indokolt, ha a térbeli megfigyelések korösszetétele is identikus lett volna. Mivel az 1900-as járásbeosztásnak megfelelő korcsoportos adatok nem álltak rendelkezésre, ezért nem kerülhetett sor a problémát kezelni képes standardizált mutató alkalmazására.

A függő változó mellett a magyarázó változók korlátait részben jeleztük az adatok forrásainak megjelölésekor. Mivel a független változók az 1910. évi népszámlálásból származtak, ezzel implicit módon azt feltételeztük, hogy az etnikai, a vallási és egyéb csoportok aránya állandó volt az évtized során. A korszak elvándorlási mozgalmában azonban közismerten erős etnikai színezettel bírt, hatványozottabban érintette tehát a kisebbségeket (Puskás 1982, Magyar Statisztikai Közlemények 67. kötet, 1918). Ennek fényében elképzelhető, hogy a magyar népesség aránya néhány vegyes etnikumú járásban túlbecsült.

Az öngyilkossággal kapcsolatos szociológiai irodalomban az adatok megbízhatósága élenként tárgyalt kérdés, gyakran találkozhatunk az adatok alulbecsültségére, a hivatalos statisztika által közölt adatok megbízhatóságára vonatkozó kritikákkal (Atkinson 1978, Dublin 1963). Ugyancsak erős tradíció övezi az adatok társadalmi konstrukciójával kapcsolatos állásfoglalásokat (Douglas 1967). Pescosolido és Mendelsohn (1986) tanulmányukban a hivatalos ráták lehetséges hibáit elemezték, amelyek közül tényleges veszélyt a számbavétel szisztematikus hibája (systematic misreporting) okozza. Ebben az esetben a téves adatok konzisztensen változnak a társadalmi konstrukció valamely faktójával. A torzítás figyelmen kívül hagyása inkorrekt következtetések megfogalmazásához vezethet. Pescosolido és Mendelsohn (1986) a szisztematikus torzítást

tás két fontos okát említették: 1) a társadalmi csoportok elleplezésének köszönhető hibákat, amelyek az öngyilkosság megbélyegzésével, stigmatizációjával változnak, valamint 2) a halott vizsgálatát végző személyek besorolási tévedéseit, amelyek az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdök, a halál okának megállapításához szükséges ismeretek és a halott-vizsgálat lefolytatásához szükséges elérhető források függvényében módosulnak. Anderson (1980: 162) elemzése szerint az adatok megbízhatóságának legfontosabb tényezője az egészségügyi és az igazságügyi adminisztráció hatékonysága. A viktoriánus Angliára vonatkozó tapasztalatai szerint az urbanizált térségekben a meghatározatlan halálesetek száma kisebb volt, mint a rurálisokban. A hivatalos statisztikai adatok elfogadásáról vagy elutasításáról egészen addig nincs értelme kijelentéseket tenni, amíg megbízhatóságukat az elmélet függvényében megfelelő módon nem vizsgáltuk. Pescosolido és Mendelsohn (1986) több lehetséges módszert javasolt a torzítás számbavételére. Legegyszerűbb, ha ezek közül a szuicidum társadalmi konstrukcióra utaló változóját közvetlenül bevonjuk a regressziós elemzésbe, majd a konstrukciós változó nélkül és a magyarázó változók kontrolljával kapott becsléseket a megfelelő próbateszt alkalmazásával összehasonlítjuk. Ebben az esetben az együttes hatásokat tudjuk csak becsülni, a konstrukciós változó szignifikáns hatása azonban jelzi, hogy a torzítás jelen van-e a modellben.

A korabeli igazságügyi orvostant Földes Vilmos magas fejlettségű, marandó alkotásként jellemezte (Földes 1964). Ezzel szemben az orvos által megállapított halálesetek aránya 1% és 100% között szóródott, ami a jogszabályi előírás nem teljesülését jelentette (Tóth et al. 2011). Az orvos által megállapított halálesetek arányát bevonva a változó variancia inflációs faktor (vif) értéke 4 felett volt, ami erős multikollinearitásra utalt, ezért a modell közlésére nem került sor. A változó becsült paramétere pozitív és szignifikáns volt, tehát az orvos által megállapított halálesetek aránya növelte az öngyilkossági rátát, miközben a modell változóinak becsült értéke nem módosult. Összességében a torzítottság – származzon is bármilyen forrásból – a modell következtetéseit nem érintette.

Összegzés

Kevés elmélet létezik a szociológiai tradícióban, amely olyan folyamatos alkotói figyelmet kapott volna megjelenése óta, mint Durkheimé. Munkája megjelenése után 100 évvel is iránytűként szolgál az öngyilkosság-kutatás szociológiai munkái számára (Stack 1982, 1993). A művet sokan vitatták (Poppel – Day 1996), kifogásolták redukcionizmusát, az organikus pszichikai diszpozíciók elutasítását (Giddens 1965, Graeff – Mehlkop 2007, Travis 1990), a teológiai különbségek figyelmen kívül hagyását (Stark et al. 1983), módszertani hiányosságait (Pope 1976, Selvin 1958), az etiológiai típusok megkülönböztet-

hetetlenségét (Johnson 1965, Pope 1975, 1976). A Durkheimmel szemben említett vád, hogy gyakran anélkül támaszkodott elődei ismereteire, módszereire, és vett át közülük számosat, hogy érdemeiket explicit módon elismerte volna (Berrios – Mohanna 1990, Turner 1995). Művének eredetisége azonban nem az empirikus megfigyelései újszerűségében, addig ismeretlen összefüggések – például az öngyilkosságot befolyásoló társadalmi okok – megállapításában keresendők, hanem szisztematikus interpretációjában (Giddens 1965, Habwachs 1978, Pope – Danigelis 1981: 497, Porter 1995: 15–16).

Tanulmányomban Durkheim művének megjelenésével közel azonos időszakból származó adatok segítségével vizsgáltam elméletének egyes megállapításait. Sem Durkheim, sem évtizedekkel későbbi követői nem voltak még képesek megfelelő statisztikai következtetések levonására, különösen nem az általuk fontosnak tartott tényezők önálló szerepének meghatározására. Többváltozós módszer alkalmazásával érdekes lehet az elmélet „megmérettetése”. És talán azért is, mert az ország egészére kiterjedő történeti empirikus elemzésre eddig kevés kísérlet történt Magyarországon.

A tanulmányban amellet érveltem, hogy Durkheim koncepciójának mindkét eleme, az öngyilkosság egoista és anómiás típusa is megkerülhetetlen a Magyar Királyság területi öngyilkossági különbségeinek magyarázatához. A társadalom átalakulására utaló indikátorok (ipari foglalkoztatottság, válás) pozitívan, míg a tradicionális közösségi kötelek fennmaradását, az integráció erősségét kifejező változók (így a termékenység és az írni-olvasni tudás is) inverz kapcsolatban álltak az önpusztítással. A Durkheimre támaszkodó megközelítés önmagában is jól leírta az önpusztítás területi különbségeit. A protestáns felekezetek közötti különbségek, a katolikus felekezet hatásának hiánya, legfőképpen pedig a társadalmon kívüli tényezők az elmélet korrekciójára irányultak. Az öngyilkosság utánzásos természetével, a viselkedés átvételének (elfogadásának) térbeli terjedésével kapcsolatos elképzelés elfogadhatónak bizonyult, bár az imitáció mechanizmusának megfeleltethető térben késleltetett modellhez képest a térbeli hiba modellel hatásosabb becsléseket lehetett adni, a következtetések pedig ennek megfelelően kerültek megfogalmazásra.

A nyelvi-etnikai változók komoly érvet szolgáltatnak amellet, hogy az öngyilkosság mozgatórugói között kulturális-normatív tényezők is szerepet játszhattak már a századforduló elején is. Végül, az öngyilkosság elmúlt félévszázados hazai regionális tanulmányozása a jelenkori ország területére, elsősorban a kiemelkedően magas alföldi önpusztítás magyarázatára szorítkozott. A történeti Magyarország esetében jól látszik a térbeli mintázat ennél összetettebb volta.

IRODALOM

- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai, községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények 42.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi Népmozgalma Községenként.* Magyar Statisztikai Közlemények 46.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Második rész. A Népesség Foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* Magyar Statisztikai Közlemények 48.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913.* Magyar Statisztikai Közlemények 67. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Agerbo, Esben – Stack, Steven – Petersen, Liselotte 2011: Social Integration and Suicide: Denmark, 1906–2006. *The Social Science Journal*, 48(4), 630–640.
- Anselin, Luc 1995: Local Indicators of Spatial Association – LISA. *Geographical Analysis*, 27(2), 93–115.
- Anselin, Luc 2001: Spatial econometrics. In Baltagi, Badi H. (ed.): *A Companion to Theoretical Econometrics*. Blackwell Scientific Publications, Oxford, 310–330.
- Anselin, Luc 2002: Under the hood: Issues in the specification and interpretation of spatial regression models. *Agricultural Economics*, 27(3), 247–267.
- Anselin, Luc 2011: *GMM estimation of spatial error autocorrelation with and without heteroskedasticity*, Note (GeoDa Center, Arizona State University).
- Anselin, Luc – Bera, Amil K. 1998: Spatial dependence in linear regression models with an introduction to spatial econometrics. In Ullah, Amman – Giles, David E. (eds.): *Handbook of Applied Economic Statistics*. Marcel Dekker, New York, 237–289.
- Anselin, Luc – Bera, Amil K. – Florax, Raymond – Yoon, M. 1996: Simple diagnostic test for spatial dependence. *Regional Science and Urban Economics*, 26(1), 77–104.
- Anselin, Luc – Amaral, Pedro V. – Arribas-Bel, Daniel 2012: *Technical aspects of implementing GMM estimation of the spatial error model in PySAL and GeoDaSpace*. Working Paper, 2/12 (GeoDa Center, Arizona State University).
- Atkinson, Maxwell J. 1978: *Discovering Suicide Studies in the Social Organization of Sudden Death*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Bainbridge, William Sims 1989: The Religious Ecology of Deviance. *American Sociological Review*, 54(2), 288–295.
- Baller, Robert D. – Richardson, Kelly K. 2002: Integration, Imitation, and the Geographic Patterning of Suicide. *American Sociological Review*, 67(6), 873–888.
- Barstad, Anders 2008: Explaining Changing Suicide Rates in Norway 1948–2004: The Role of Social Integration. *Social Indicators Research*, 87(1), 47–64.
- Baumann, Ursula 2001: *Vom Recht auf den Eigenen Tod. Die Geschichte des Suizids vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Besnard, Philippe 1993: Anomie and Fatalism in Durkheim's Theory of Regulation. In Turner, Stephen P. (ed.): *Emile Durkheim Sociologist and Moralizer*. Routledge, London, 163–183.

- Berk, Bernard B. 2006: Macro-Micro Relationship in Durkheim's Analysis of Egoistic Suicide. *Sociological Theory*, 24(1), 58–80.
- Bernát István 1927: *Elválók és öngyilkosok*. (A Magyar Statisztikai Társaság Kiadványai 2. szám), Budapest.
- Berrios, German E. – Mohanna, Mostafa 1990: Durkheim and French psychiatric views of suicide during the 19th century: A conceptual history. *British Journal of Psychiatry*, 156, 1–9.
- Böszörményi Ede 1991: *Az öngyilkosságok múltja és jelene. Történeti vázlat, különös tekintettel Magyarországra*. Magánkiadás, Budapest.
- Bradatan, Christina 2007: About Some 19th-Century Theories of Suicide Interpreting Suicide in an East European Country. *International Journal of Comparative Sociology*, 48(5), 417–432.
- Branaccio, Maria Teresa – Engstrom, Eric J. – Lederer, David 2013: The politics of Suicide: Historical Perspectives on Suicidology before Durkheim. An Introduction. *Journal of Social History*, 46(3), 607–619.
- Breault, Kevin D. 1986: Suicide in America: A Test of Durkheim's Theory of Religious and Family Integration, 1933–1980. *American Journal of Sociology*, 92(3), 628–658.
- Breault, Kevin D. 1994: Was Durkheim Right? A Critical Survey of the Empirical Literature on *Le Suicide*. In Lester, David (ed.): *Emile Durkheim Le Suicide 100 Years Later*. The Charles Press, Publishers, Philadelphia, 11–29.
- Cavan, Ruth Shonle 1965 [1928]: *Suicide*. The University of Chicago Sociological Series, Russel & Russel Publishers.
- Cliff, Andrew David – Ord, J. K. 1973: *Spatial autocorrelation*. Pion, London.
- Cliff, Andrew David – Ord, J. K. 1981: *Spatial Processes: Models & Applications*. Pion, London.
- Cutright, Phillips – Fernquist, Robert M. 2000: Effects of Societal Integration, Period, Region, and Culture of Suicide on Male Age-Specific Suicide Rates: 20 Developed Countries, 1955–1989. *Social Science Research*, 29(1), 148–172.
- Cutright, Phillips – Fernquist, Robert M. 2001: The Relative Gender Gap in Suicide: Societal Integration, the Culture of Suicide, and Period Effects in 20 Developed Countries, 1955–1994. *Social Science Research*, 30(1), 76–99.
- Cutright, Phillips – Fernquist, Robert M. 2004: The Culture of Suicide through Societal Integration and Religion: 1996–1998 Gender-Specific Suicide Rates in 50 American States. *Archives of Suicide Research*, 8(3), 271–285.
- Cutright, Phillips – Fernquist, Robert M. 2005: Marital status integration, psychological well-being, and suicide acceptability as predictors of marital status differentials in suicide rates. *Social Science Research*, 34(3), 570–590.
- Császár Albert – Mogyorósi András 1996: Is there a Finno-Ugrian suicide gene? *Lancet*, 347, 402–403.
- Csizmadia Andor – Máthé Gábor – Nagy Endre 1990: *Magyar közigazgatástörténet*. Államigazgatási Főiskola, Budapest.
- Danigelis, Nick – Pope, Whitney 1979: Durkheim's Theory of Suicide as Applied to the Family: A Empirical Test. *Social Forces*, 57(4), 1081–1106.
- Douglas, Jack D. 1967: *The Social Meaning of Suicide*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

- Dublin, Louis I. 1963: *Suicide. A Sociological and Statistical Study*. The Ronald Press Company, New York.
- Dublin, Louis I. – Bunzel, Bessie 1933: *To be or not to be. A Study of Suicide*. Harrison Smith and Robert Haas, New York.
- Durkheim, Émile 1982: *Az öngyilkosság. Szociológiai Tanulmány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Durkheim, Émile 1992 [1888]: Suicide and fertility: a study of moral statistics. *European Journal of Population*, 8(3), 175–197.
- Durkheim, Émile 2001 [1893]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Durkheim, Émile 2003: *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest.
- Fincham, Ben – Langer, Susanne – Scourfield, Jonathan – Shiner, Michael 2011: *Understanding suicide: A sociological autopsy*. Palgrave, New York.
- Földes Béla 1905: *Statistikai Eladások, II. sorozat*. Politzer-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Földes Vilmos 1964: A magyar igazságügyi orvostan története. In Somogyi Endre (szerk.): *Igazságügyi orvostan*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 15–19.
- Gáspár Zita 2007: A törvényszéki orvostan Magyarországon a 19. század második felében. *Jogtörténeti Szemle*, 9(2), 41–51.
- Getis, Arthur 1991: Spatial Interaction and Spatial Autocorrelation: A Cross-Product Approach. *Environment and Planning A*, 23(9), 1269–1277.
- Gibbs, Jack P. 1968: *Suicide*. Harper & Row, New York.
- Gibbs, Jack P. 1971: Suicide. In Merton, Robert K. – Nisbet, Robert (eds.): *Contemporary Social Problems*. Harcourt, New York.
- Giddens, Anthony 1965: The suicide problem in French sociology. *The British Journal of Sociology*, 16(1), 3–18.
- Giddens, Anthony 1971: Introduction. In Giddens, Anthony (ed.): *The Sociology of Suicide*. Frank Cass and Company Limited, London.
- Gillis, A. R. 1994: Literacy and the Civilization of Violence in 19th-Century France. *Sociological Forum*, 9(3), 371–401.
- Goldney, Robert D. – Schioldann, Johan A. 2000: Pre-Durkheimian Suicidology. *Crisis*, 21(4), 181–186.
- Goldney, Robert D. – Schioldann, Johan A. – Dunn, Kirsten I. 2008: Suicide Research before Durkheim, Health and History. *The Physician and Historian*, 10(2), 73–93.
- Graeff, Peter – Mehlkop, Guido 2007: When Anomie Becomes a Reason for Suicide: A New Macro-Sociological Approach in the Durkheimian Tradition. *European Sociological Review*, 23(4), 521–535.
- Griffith, Daniel A. 1987: *Spatial Autocorrelation: A primer*. Association of American Geographers, Washington, D. C.
- Hajdú Zoltán 2001: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Halbwachs, Maurice 1978: *The Causes of Suicide*. Free Press, New York.
- Hendin, Herbert 1965: *Suicide and Scandinavia. A Psychoanalytic Study of Culture and Character*. Doubleday Anchor Books, Garden City, New York.
- Hendin, Herbert 1978: Suicide: The psychosocial dimension. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 8(2), 99–119.
- Henry, Andrew F. – Short, James F. 1954: *Homicide and suicide. Some economic, sociological and psychological aspects of aggression*. Free Press, New York.

- Hódi Sándor 1997: A pszichózisok és öngyilkosságok területi és etnikai megoszlása Vajdaságban. In Székely András Bertalan (szerk.): *Az ex-YU magyar közérzeti irodalom antológiája*. Logos, Zenta – Tóthfalu – Szabadka, 117–132.
- Johansson, Leena M. – Sundquist, J. – Johansson, S.-E. – Qvist, J. – Bergman, B. 1997: The influence of ethnicity and social and demographic factors on Swedish suicide rates. A four year follow-up study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32(3), 165–170.
- Johnson, Barclay D. 1965: Durkheim's One Cause of Suicide. *American Sociological Review*, 30(6), 875–886.
- Johnson, Barclay D. 1994: Suicide and the Birth Rate, A Study in Moral Statistics: A Translation and Commentary. In Lester, David (ed.): *Émile Durkheim Le Suicide 100 Years Later*. The Charles Press, Philadelphia, 115–204.
- Kelejian, Harry H. – Prucha, Ingmar R. 1998: A generalized spatial two-stage least squares procedures for estimating a spatial autoregressive model with autoregressive disturbances. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 17(1), 99–121.
- Kelejian, Harry H. – Prucha, Ingmar R. 1999: A generalized moments estimator for the autoregressive parameter in a spatial model. *International Economic Review*, 40(2), 509–533.
- Kelejian, Harry H. – Prucha, Ingmar R. 2010: Specification and estimation of spatial autoregressive models with autoregressive and heteroscedastic disturbances. *Journal of Econometrics*, 157(1), 53–67.
- Konek Sándor 1867: *Magyarország öngyilkolási statisztikájához*. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. MTA Statisztikai Bizottsága, IV. kötet, I. füzet. Pest.
- Konek Sándor 1868: *Az Ausztria-Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve*. Heckenast, Pest.
- Kovács Norbert 1943: Öngyilkossági esetek Magyarországon. *Magyar Statisztikai Szemle*, 21(1), 407–420.
- Kposowa, Augustine 2003: Divorce and suicide risk. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54(4), 254–261.
- Kposowa, Augustine J. – Breault, K. D. – Singh, Gopal K. 1995: White male suicide in the United States: A multivariate individual-level analysis. *Social Forces*, 74(1), 315–325.
- Kushner, Howard I. 1985: Biochemistry, Suicide, and History: Possibilities and Problems. *The Journal of Interdisciplinary History*, 16(1), 69–85.
- Lederer, David 2004: Honfibú. Nationhood, Manhood, and Culture of Self-Sacrifice in Hungary. In Watt, Jeffrey R. (ed.): *From Sin to Insanity. Suicide in Early Modern Europe*. Cornell University Press, Ithaca, 116–137.
- Lenzi, Matteo – Colucci, Erminia – Minas, Henry 2011: Suicide, Culture, and Society from a Cross-National Perspective. *Cross-Cultural Research*, 46(1), 50–71.
- Lester, David 1972: Migration and suicide. *The Medical Journal of Australia*, 1, 941–942.
- Lester, David 1997: An empirical examination of Thomas Masaryk's theory of suicide. *Archives of Suicide Research*, 3(2), 125–135.
- Lukes, Steven 1972: *Emile Durkheim. His Life and Work. A Historical and Critical Study*. Harper & Row, New York.
- Márkus István 1991: Az „Alföldi út” elakadása. In Márkus István: *Az ismeretlen főszeplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 305–343.

- Marra, Realino – Orrù, Marco 1991: Social images of suicide. *British Journal of Sociology*, 42(2), 273–288.
- Masaryk, Thomas G. 1970: *Suicide and The Meaning of Civilization*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Melhus, Håkan 1996: Evidence against a Finno-Ugrarian suicide gene. *Lancet*, 347, 696.
- Melly József 1928: *Az Öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Miner, John Rice 1922: Suicide and Its Relation to Climatic and Other Factors. *American Journal of Hygiene*, Monographic Series, No. 2. 1–140.
- Moksony Ferenc 1984: *Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései. Egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentései 19. KSH NKI, Budapest.
- Morselli, Henry 1975 [1882]: *Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics*. Arno Press, New York.
- Mozolovszky Sándor (1940): Az öngyilkosságok statisztikájának első tíz éve. *Magyar Statisztikai Szemle*, 18(2), 95–101.
- Mühl, Anita M. 1927: America's Greatest Suicide Problems. *Psychoanalytic Review*, 14, 317–325.
- Nyíri Kristóf 1977: Filozófia és öngyilkosság statisztika Magyarországon. *Világosság*, 18(10), 627–637.
- Nyíri, J. C. 1988: Philosophy and Suicide-Statistics in Austro-Hungary. Variations on a Theme of Masaryk. In Novák, Josef (ed.): *On Masaryk*. Rodopi B. V., Amsterdam, 291–316.
- Paksi Borbála – Zonda Tamás 2000: Néhány érv a szuicid hajlam regionális differenciáltságának kulturális-normatív beágyazottsága mellett. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 196–212.
- Pescosolido, Bernice A. – Mendelsohn, Robert 1986: Social Causation or Social Construction? An Investigation into the Social Organization of Suicide Rates. *American Sociological Review*, 51(1), 80–101.
- Pescosolido, Bernice A. – Georgiana, Sharon 1989: Durkheim, suicide, and religion: Toward a network theory of suicide. *American Sociological Review*, 54(1), 33–48.
- Pope, Whitney 1975: Concepts and Explanatory Structure in Durkheim's Theory of Suicide. *The British Journal of Sociology*, 25(4), 417–434.
- Pope, Whitney 1976: *Durkheim's Suicide: A Classic Analyzed*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Pope, Whitney – Danigelis, Nick 1981: Sociology's "One Law". *Social Forces*, 60(2), 495–516.
- Puskás Júlianna 1982: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1980-1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sainsbury, Peter – Barraclough, Brian 1968: Differences between suicide rates. *Nature*, 220, 1252.
- Schmid, Calvin F. – Van Arsdol, Maurice D. 1955: Completed and Attempted Suicides: A Comparative Analysis. *American Sociological Review*, 20(3), 273–283.

- Sebestyén István – Gulyás Katalin 1997: *Út a semmibe. Csongrád város százéves öngyilkossági krónikájának áttekintése a korszak halotti anyakönyveinek alapján (1801–1990)*. Raszter Kiadó, Csongrád.
- Selvin, Hanan C. 1958: Durkheim's Suicide and Problems of Empirical Research. *American Journal of Sociology*, 3(6), 607–619.
- Simpson, Miles E. – Concklin, George H. 1989: Socioeconomic Development, Suicide and Religion: A Test of Durkheim's Theory of Religion and Suicide. *Social Forces*, 67(4), 945–964.
- Sonneck, G – Etzersdorfer, E. – Nagel-Kuess, S. 1994: Imitative Suicide on the Viennese Subway. *Social Science and Medicine*, 38(3), 453–457.
- Stack, Steven 1980a: The Effect of Marital Dissolution on Suicide. *Journal of Marriage and Family*, 42(1), 83–92.
- Stack, Steven 1980b: Religion and Suicide. A Reanalysis. *Social Psychiatry*, 15(2), 65–70.
- Stack, Steven 1981: Suicide and Religion. A Comparative Analysis. *Sociological Focus*, 14(2), 207–220.
- Stack, Steven 1982: Suicide. A decade review of the sociological literature. *Deviant Behavior*, 4(1), 41–66.
- Stack, Steven 1983a: A Comparative Analysis of Suicide and Religiosity. *The Journal of Social Psychology*, 119, 285–286.
- Stack, Steven 1983b: The Effect of Religious Commitment on Suicide. A Cross-National Analysis. *Journal of Health and Social Behavior*, 24(4), 362–374.
- Stack, Steven 1985: The Effect of Domestic/Religious Individualism on Suicide, 1954–1984. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 431–447.
- Stack, Steven 1993: The Effect of Modernization on Suicide in Finland: 1880–1984. *Sociological Perspectives*, 36(2), 137–148.
- Stack, Steven 1997: Modernization and suicide. A comment on: An empirical examination of Thomas Masaryk's theory of suicide. *Archives of Suicide Research*, 3(2), 133–135.
- Stack, Steven 2000: Suicide: A 15-Year Review of the Sociological Literature. Part I: Cultural and Economic Factors. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 30(2), 145–162.
- Stack, Steven – Danigelis, N. 1985: Modernization and the sex differential in suicide, 1919–1972. *Comparative Social Research*, 8, 203–216.
- Stark, Rodney – Doyle, Daniel P. – Rushing, Jesse Lynn 1983: Beyond Durkheim: Religion and Suicide. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22(2), 120–131.
- Szél Tivadar 1928a: Az öngyilkosok demográfiája I. rész. *Magyar Statisztikai Szemle*, 6(7), 715–734.
- Szél Tivadar 1928b: Az öngyilkosok demográfiája II. rész. *Magyar Statisztikai Szemle*, 6(8), 847–868.
- Tarde, Gabriel 1903: *The Laws of Imitation*. Henry Holt and Company, New York.
- Tolnay, Stewart E. – Deane, Glenn – Beck, E. M. 1996: Vicarious Violence: Spatial Effects on Southern Lynchings, 1890-1919. *American Journal of Sociology*, 102(3), 788–815.
- Tosti, Gustavo 1898: Suicide in the Light of Recent Studies. *American Journal of Sociology*, 3(4), 464–478.

- Tóth György – Huszár András – Kormos Tímea 2011: A halottkémi rendszerről általában. *Hadmérnök*, 4(4), 121–128.
- Travis, Robert 1990: Halbwichs and Durkheim. A Test of Two Theories of Suicide. *The British Journal of Sociology*, 41(2), 225–243.
- Turner, Stephen 1996: Durkheim among the statisticians. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 32(4), 354–378.
- Upton, Graham J. – Fingleton, Bernard 1985: *Spatial Data Analysis by Example. Volume 1: Point Pattern and Quantitative Data*. J. Wiley & Sons, Chichester/New York/Brisbane/Toronto/Singapore.
- van Poppel, Frans – Day, Lincoln H. 1996: A Test of Durkheim's Theory of Suicide – Without Committing the "Ecological Fallacy". *American Sociological Review*, 61(3), 500–507.
- Vargas, Eduardo Viana 2010: Tarde on drugs, or measures against suicide. In Candea, Matei (ed.): *The Social after Gabriel Tarde. Debates and assessments*. Routledge, London – New York, 208–229.
- Vargas, Eduardo Viana – Latour, Bruno – Karsenti, Bruno – Aït, Touati – Salmon, Louise 2008: The Debate between Tarde and Durkheim. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(5), 761–777.
- Vigderhous, Gideon – Fishman, Gideon 1977: Socioeconomic Determinants of Female Suicide Rates. *International Review of Modern Sociology*, 7(2), 199–211.
- Voracek, Martin – Vintilă, Mona – Muranyi, Daniel 2007: A further test of Finno-Ugrian Suicide Hypothesis: Correspondence of Country Suicide Rates in Romania and Population Proportion of Ethnic Hungarians. *Perceptual and Motor Skills*, 105, S. 1209–1222.
- Whitt, Hugh P. – Gordon, Charles P. – Hofley, John R. 1972: Religion, Economic Development and Lethal Agression. *American Sociological Review*, 37(2), 193–201.
- Wray, Matt – Colen, Cynthia – Pescosolido, Bernice 2011: The Sociology of Suicide. *Annual Review of Sociology*, 37(1): 505–528.
- Zonda Tamás 1990: Magyarország deviancia-térképeinek összehasonlító vizsgálata az öngyilkosságok regionális eltéréseinek szemszögéből. *Végeken*, 1(4), 19–28.
- Zonda Tamás 2004: *Öngyilkos nép-e a magyar?* Püski, Budapest.
- Zonda Tamás – Veres Előd – Juhász Judit 2010: Az öngyilkosság, mint a társadalmi anomia területi konzekvenciái. *A Falu*, 25(4), 57–70.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Öngyilkosság

SUICIDE IN THE HUNGARIAN KINGDOM*Abstract*

This paper tests the theses of Durkheim's classical work (*Suicide*) and those of other early sociological theories by analysing the district-level data of the Hungarian Kingdom at the beginning of the 20th century. In Hungary there have not been many examples of the quantitative analysis of spatial and historical suicide data so far. Former works, based on qualitative sources and parish registers or using the literature of the period as a historical source, were not able to utilize more subtle statistical analyses.

The spatial analysis made it clear that – in contrast to the wide-spread opinion – not only the Great Plain can be regarded as a typical zone of high suicide rate but the high frequency of suicide also characterised some Transylvanian regions.

The results of the spatial models generally verified Durkheim's views. Both basic types of suicide in the Durkheimian theory, namely the egoist and the anomie-type one, appear to be inevitable in explaining the spatial differences of suicide in the Hungarian Kingdom. All the indicators referring to social change (e.g. the share of industrial workers, divorce rate) increased the probability of suicide, whereas the variables relating to traditional community ties or the force of integration diminished it.

At the same time, in contrast to Durkheim's view, the role of spatial and ethnic factors seem to have been much more important on the basis of this analysis. The concept of the imitative character of suicide or the role of adaptation to (acceptance of) this kind of behaviour in its spatial extension proved to be important in better understanding the mechanisms of suicide.

The importance of ethnic variables could prove that cultural and normative factors also played an important role as regards suicide. Durkheim definitely refused that suicide could be affected by ethnic factors, while according to this paper, ethnic communities based on a common mother tongue can presumably be characterised by common culture and norms. Although this view is not so far from Durkheim's ideas, it is obviously not a key element in his theory.

A NAGYSZÜLŐI GYERMEKGONDOZÁS INTERGENERÁCIÓS VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON, KVALITATÍV ADATOKON¹

GYARMATI ANDREA²

A kutatás célja

A most bemutatásra kerülő kutatásom során a nagyszülők kisgyermekgondozásban való részvételét, az intergenerációs szolidaritás egyik megnyilvánulási formáját 2004-es életút-interjúkból származó adatok másodelemzésének módszerével vizsgálom. Feltáró és leíró jellegű tanulmányomban mindenekezlőtt az e jelenséghez kapcsolódó attitűdöket, szerepeket, motivációkat és elvárásokat analízálom, továbbá ezek összefüggéseit a családpolitikai intézményi környezettel. Feltételezésem szerint a nagyszülői kisgyermekgondozásban a társadalmi változásokkal párhuzamosan olyan módosulások mennek végbe, melyek a dédszülői, nagyszülői és szülői generációk családi életútjának összehasonlítása során válnak feltárhatóvá. E változások irányának, illetve a mögöttük meghúzódó ok-okozati összefüggésrendszernek a bemutatására most nem vállalkozom, inkább a nagyszülői kisgyermekgondozást befolyásoló tényezők közül igyekszem néhányat ismertetni.

Az idősödéssel kapcsolatos néhány demográfiai trend és lehetséges hatásuk a nagyszülői gyermekgondozásra

Az utóbbi ötven évben gyors társadalmi-gazdasági változások zajlanak az industrializált társadalmakban. Általános jelenséggé vált az öregedés, amelyet a születésszám csökkenése és a növekvő élettartam generál, az idősek száma tehát abszolút értékben és arányaiban is nő. Az idősödés társadalmi folyamata azonban nemcsak az idősödő (50+) korosztályt érinti. A demográfiai trendek ahhoz vezetnek, hogy a családokban növekszik az azonos időben élő generációk száma (Post et al. 1997, Watkins et al. 1987), habár maguk a generációk egyre kevesebb tagból állnak. Azaz a családok vertikális irányba kiterjednek, míg horizontálisan összemennek, hasonlóan a karósbabhoz („beanpole families”, vö. Bengtson 2001). *Emiatt egyre több gyermek tud hosszú ideig*

¹ A tanulmány a védelem előtt álló PhD disszertáció egy részének szerkesztett változata.

² Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, e-mail: andrea.gyarmati@ncsszi.hu.

tartó kapcsolatban lenni a nagyszüleivel (Bengtson 2001, Hagestad 2006). Míg 1900-ban az Egyesült Államokban a 30 évesek mindössze 21%-ának élt még valamelyik nagyszülője, addig 2000-ben már 75%-uknak (Hagestad – Uhlenberg 2007: 15. 3. tábla). A csökkenő gyermekszám további következménye ugyanakkor az is, hogy egyre több idős embernek nem lesz lehetősége nagyszülővé válni, illetve az egy nagyszülőre jutó unokák száma is kevesebb lesz (azaz a meglévő unoka „értéke” egyre magasabb).

A generációk közötti kölcsönös függésnek új típusai alakulnak ki. E mintázatok egyrészt különböznek térben (országoként, jóléti rezsimenként) és időben (generációk egymásutánja); másrészt megfigyelhetőek a családok (családon belüli kapcsolatok, transzferek), a diádok (szülő-gyerek) és az egyének szintjén (értékek, attitűdök) is (Dykstra 2010).

Csökken a háztartások mérete, valamint az egy háztartásban ténylegesen együtt élő többgenerációs családok száma és aránya is. Bár az USA-ban az 1980-as évektől kezdődően 2008-ra 12%-ról 16%-ra nőtt a többgenerációs háztartások aránya³ (Pew Research 2010), Európa országaiban a regionális különbségeket figyelembe véve is sokkal gyakoribb és preferáltabb a felnőtt családtagoktól való különélés – legalábbis a háztartások szintjén⁴ (Tomassini et al. 2004). A többgenerációs együttélések, a szülői és nagyszülői generációk lakhely szerinti földrajzi közelsége növeli a nagyszülői gyermekgondozás valószínűségét, ugyanakkor a mobilitás, a migráció csökkenti.

Mindezek a tendenciák azért lényegesek, mert, úgy tűnik, pusztán az idősödés miatt potenciálisan egyre több nagyszülői segítség áll a családok rendelkezésére. Hogy ezekből mennyi tud realizálódni, illetve milyen ellentétes tényezők hatnak a nagyszülők gyermekgondozásban vállalt részvételére, illetve hogy ezeknek a hatásoknak mi az eredője, egy következő kutatás témája lehet.

A témában való elmélyülést a fentiekén túl az is indokolja, hogy az intergenerációs kapcsolatok, ezen belül a nagyszülői gyermekgondozás kutatása a hazai szociológiai elemzésekben – részben a családszociológiai hagyományok miatt – szinte teljes egészében fehér foltnak számít.

A nagyszülőkkel foglalkozó szakirodalomról általánosságban

A téma részletes szakirodalmi feldolgozása egy korábbi tanulmány keretében már megtörtént (vö. Gyarmati 2011), így a továbbiakban csak néhány általános megjegyzésre, illetve a jelen kutatás szempontjából releváns, a nagyszülői

³ Ennek a jelenségnek főként az az oka, hogy az USA-ban Európával összehasonítva sokkal magasabb a tinédzserkori gyermekvállalás aránya.

⁴ Gyakori ugyanakkor, hogy a kisgyermekes szülők földrajzilag mégis közel élnek a nagyszülőkhez, éppen a nagyszülői segítség optimalizálása miatt.

kisgyermekgondozást mint intergenerációs transzfert magyarázó elméleti megközelítésre szorítkozom.

Az 1940-es években a családdal kapcsolatos nemzetközi tudományos kutatások középpontjában az izolált nukleáris család állt.⁵ A nagyszülőket ekkor még elsősorban marginális, eltartásra, gondozásra szoruló családtagokként kezelték (Bernal – Anuncibay 2008), aztán az 1950-es évek végén amerikai kutatók elkezdtek foglalkozni a kiterjesztett családdal (pl. Sussman – Burchinal 1962). Egy szakirodalom-elemzés azt találta, hogy 1970 előtt mindössze 31 könyvrészlet és tudományos cikk foglalkozott a nagyszülőkkel és az unokákkal. (Barranti 1985). Az 1980-as évektől azonban egyre több, elsősorban amerikai tanulmány⁶ jelent meg a témában, majd az 1990-es években ez a tendencia tovább erősödött, és a nagyszülőség bekerült az amerikai és angol közpolitikai diskurzusba.

Ami a tudományterületi megközelítéseket illeti, a téma megjelenik a nemzetközi gerontológiai, pszichológiai (itt különösen az evolúciós pszichológia eredményei érdekesek), közgazdaságtudományi (a transzferek motivációit magyarázó modellek kapcsán), szociológiai (demográfia, családszociológia), illetve újabban a szociálpolitikai kutatásokban is.

A kérdést vizsgáló nagymintás adatfelvételek is csak az 1990-es évek végétől állnak rendelkezésre (Clarke – Roberts 2004, Nauck – Steinbach 2009).⁷ Kiemelve a fontosabbakat:

- Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE),
- Generations and Gender Survey (GGS), melynek több hulláma is volt már, és amelynek Magyarország is tagja („Életünk fordulópontjai”),
- German Ageing Survey (GAS),
- American National Survey of Families and Household (NSFH).

Meg kell említeni továbbá a tízévente ismétlődő nemzeti szintű időmérés-kutatásokat, melyek trendelemzéseket is lehetővé tesznek, ugyanakkor a speciális módszertanuk miatt nehezen használhatók. Az idősődéssel kapcsolatos glo-

⁵ Magyarországon főként a nukleáris család áll a családszociológiai, demográfiai kutatások középpontjában, melynek gyökerei Cseh-Szombathy László munkásságáig nyúlnak vissza (az övé pedig főként Talcott Parsons 1956-ban megjelent *Family, Socialization and Interaction Process* című könyvéig). Cseh-Szombathy családfogalma azonban túl szűk az intergenerációs kapcsolatok működésének megértéséhez. „A sokféle családmeghatározás közül a magam részéről a család-rokonság viszony vizsgálatához azt tartom legalkalmasabbnak, amely a család körét leszűkíti a vérségi, illetve házassági kapcsolatban állók azon csoportjára, amely egy háztartást képez, együtt lakik [...] a legfontosabb választóvonal az együttélés-különélés, illetve az ezzel együtt járó egymásba kapcsolódó, integráló életvitel az egyik oldalon és az egymástól elkülönülő, lazább, ritkább érintkezéssel járó élet a másik oldalon” (Cseh-Szombathy 2002: 69).

⁶ Főként a gerontológiai szakirodalomban.

⁷ Az utóbbi tanulmány a 19–20. oldalon közli az intergenerációs kapcsolatokkal foglalkozó nagymintás nemzeti és nemzetközi adatfelvételeket.

bális trendek ellenére azonban a szakirodalom és a kutatások legnagyobb része jelenleg is az USA-ra és az angolszász nyelvterületekre korlátozódik.

A nagyszülői gyermekgondozást mint intergenerációs transzfert magyarázó elméletek főbb csoportjai

Az intergenerációs transzferek allokációjának motivációját magyarázó elméleteknek három csoportja különíthető el. Az első csoport a *közgazdaságtani elméletek*é. A két leginkább elterjedt mikroszintű elmélet az *inter vivos* transzferallokációra a *csereelmélet* és az *altruizmuselmélet*. A csereelmélet azt feltételezi, hogy aki ad, az viszonzást vár a közeli vagy a távoli jövőben. Vagyis ezen elmélet szerint a szülő-gyerek kapcsolat a viszonyosság elvén alapszik (Medgyessy 2005).

A közgazdaságtani altruizmuselmélet Becker és Tomes nevéhez kötődik. 1986-os modelljükben a jövedelem családon belüli elosztásának célja a családfő hasznosságának maximalizálása saját maga, a szülőtársa és a gyerekei jóléte (vagyis fogyasztása) révén. Ezért ha például több gyermek is van a családban, a családfő a jövedelmet ahhoz fogja irányítani, akinek a fogyasztása nagyobb határhaszonnal jár számára. Ezáltal a fogyasztás határhaszna kiegyenlítődik, ennek következtében pedig egyrészt kiegyenlítődnek a szülők és gyerekek közti jövedelmi különbségek, másrészt az alacsonyabb jövedelmű gyermek felé áramlanak a transzferek (Becker – Tomes 1986).

Becker továbbfejlesztett altruizmuselméletének értelmében a szülők jóléte függ a gyerekek jövőbeli jólététől is, ezért a szülők beruházások (pl. humán tőke, kapcsolati tőke, pénz) révén igyekeznek növelni a gyerek „minőségét” (a gyerek minősége = a felnőttkorban szerzett jövedelme). A beruházás mértéke pedig a jövőbeli várható megtérüléstől függ, ezért a szülőnek addig érdemes beruháznia, amíg annak pozitív hozama van (Becker 1991). Az altruizmusmodell a nagyszülő-unoka gondozási transzferekre is kiterjeszhető lenne, bár ezzel Becker nem foglalkozott. Ebben az esetben a gondozási transzfert mint időtranszfert lehetne a modellbe építeni.

Empirikus kutatásoknak sem a csere-, sem az altruizmuselméletet nem sikerült egyértelműen bizonyítaniuk, mivel egyrészt minden transzfertípusnak más a motivációja és célja (vö. Arrondel – Masson 2006), másrészt az életút során jellegzetes mintázatot mutat a transzferek előfordulása, jelentősége (Medgyesi 2005), harmadrészt pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni a motivációk magyarázata során az intézményi környezetet sem.

Az elméletek második csoportját a *biológiai, pszichológiai evolúciós elméletek* alkotják, amelyek az egymást segítő viselkedés evolúciós mozgatórugóit igyekeznek tisztázni. A *rokonszelekció (kin selection) elmélete* a genetikailag rokon egyedek közti együttműködést magyarázza. Eszerint ha egy egyed a

rokonának segít, akkor végső soron saját génjei másolatainak segít, vagyis közvetett módon növeli saját *rátermettségét* (*fitness*) is. A rokonszelekció-elméletnek egy leágazása az ún. *inkluzív fitness* (*inkluzív rátermettség*) *elmélet*.⁸

A rokonszelekciós elméletet azok az empirikus eredmények is alátámasztani látszanak, melyek az unokával való kapcsolat erőssége szempontjából a matrilineáris nagyszülői leágazási sorrendet állítják fel: az unokáknak (mindegyiknek a lányoknak) az anyai nagymamával a legszorosabb a kapcsolatuk, ezt követi az anyai nagypapához, majd az apai nagymamához, végül az apai nagypapához fűződő kötelék (Coall – Hertwig 2010). Ugyanakkor ebben az esetben sem feltétlenül oksági viszony áll fenn, azaz a biológiai tünő okok helyett valójában társadalmi okok következményeiről lehet szó (pl. nemi szerepek eltérése a gondozásban, a családi kapcsolattartás nem-specifikussága stb.)

Az elméletek harmadik csoportját a *szociológiai elméletek* alkotják. Kohli (1999) elméleti megközelítése funkcionális, alapkérdése ugyanis, hogy mi a funkciójuk az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzfereknek. Megállapítása szerint a család szociológiai nézőpontból egyfajta intézményként működik, amelyen belül a transzferallokációnak négy funkciója van:

1. Az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzferek javítják az idősek családon belüli pozícióját. Ha képesek adni, elvárhatnak cserébe instrumentális segítséget, figyelmet, törődést.
2. Társas kontroll: a transzferallokáció révén az idősek kontrollálják a fiatalok viselkedését, hiszen a pénzbeli támogatás felfogható a különböző viselkedési formák jutalmazásaként (ebbe az értékek is beletartoznak) vagy éppen büntetéseként.
3. A fiatal generáció jólétének biztosítása. Az idősek gyakran a szükségleteik kielégítésére adnak pénzt a fiataloknak (főleg a fogyatékos, munkanélküli, elvált gyereknek), ezáltal tompítják a piac kedvezőtlen hatásait, ez tehát egy kockázatminimalizáló stratégia. Mivel a privát transzfer értéke a fogadó fél számára magasabb, mint az állami transzferé, sokkal hatékonyabb, jobb a megtérülése és nagyobb a jóléti értéke.
4. Közösséget hoz létre. A pénz és áru cseréje szociális interakciót teremt, megerősíti a generációk közti kapcsolatokat, ezáltal erősíti a társadalmi befogadást és kohéziót. Simmeli értelemben vett közösséget (*societas*) hozhat létre⁹ (Kohli 1999).

A szociológiai elméletek egy másik csoportját a kvalitatív, társadalomtörténeti elemzések talaján kinövő *alapozott elméletek* (*grounded theory*) alkotják. Young és Willmott 1953-ban egy kelet-londoni település családi és rokonsági

⁸ Az elmélet a kooperatív, altruista társadalmi viselkedést a gének átörökítésével magyarázza. Az egyed evolúciós értelemben vett alkalmassága, „inkluzív fitnessze” annak a függvénye, hogy génjei milyen arányban vesznek részt a következő generáció génállományában.

⁹ Kohli nem felejt el ugyanakkor azt sem, hogy a privát transzferek rengeteg konfliktust is okoznak, a családtagok közti háborúskodáshoz is vezetnek.

rendszerének vizsgálatakor ún. *családcsoportok (extended family)* létezését fedezte fel. Ezek a családcsoportok a nagymamák köré szerveződtek, az anyalánya kapcsolatok a házasságkötést követően ugyanis nem meglazultak, hanem megerősödtek. A szerzők ennek magyarázatát az iparosítás folyamatában ragadták meg: míg a férfiak egyre több lehetőséget találtak a foglalkozási mobilitásra, addig a nők a kevesebb munkalehetőség miatt anyjuk szerepeit „örökölték”. Ahhoz, hogy egy anya ne szigetelődjön el a társadalomtól a gyermeke születése után, ragaszkodnia kellett a származási családjához, azon belül is elsősorban az anyjához és az ő kapcsolatrendszeréhez. Ahogy a szerzők fogalmaznak: „a tágabb család volt a nő szakszervezete, melyet nők szerveztek nők számára, hogy szolidaritásuk révén megóvják egymást az egyedüllétől” (Young – Willmott 1999: 188).

Az elemzés elméleti kerete

Az intergenerációs transzfereken belül a nagyszülői gyermekgondozás mértékét és gyakoriságát, ill. ezek változását többféle tényező befolyásolhatja, mint például a demográfiai szerkezet, a gazdasági aktivitás vagy a földrajzi mobilitás. Lényeges továbbá a jogszabályi környezet, mely a szülők és gyermekek egymással szembeni kötelezettségeit szabályozza, az adózási és öröklési szabályok, a családpolitikai eszközök, valamint az egyének szintjén megjelenő értékek és szokások. Albertini és szerzőtársai a SHARE adatainak felhasználásával, egy szociológiai magyarázó modellbe építve mutatják be ezeket a tényezőket (Albertini et al. 2007). Az 1. táblázat alapján strukturális, intézményi és kulturális faktorokat különíthetünk el mikro- és makroszinten, azaz az egyének és családok szintjén, illetve a család fölötti szinten.

1. Az intergenerációs transzfereket befolyásoló tényezők *Factors influencing intergenerational transfers*

	<i>Makroszint (család fölötti)</i>	<i>Mikroszint (család, diádok és egyének)</i>
<i>Strukturális faktorok</i>	A családok és háztartások demográfiai szerkezete, munkaerő-piaci struktúra, jövedelem- és vagyoneeloszlás.	Család- és háztartás-összetétel, a szülők és a gyerekek iskolai végzettsége, foglalkoztatási státusza, jövedelem.
<i>Intézményi faktorok</i>	Jogszabályi kötelezettségek, adózás, öröklés, család- és szociálpolitika.	Házasság és együttélés szabályozása, háztartáson belüli munkamegosztás.
<i>Kulturális faktorok</i>	Vallási szokások, családi és a nemi szerepekkel kapcsolatos értékek, kor- és generációs értékek.	Értékek, hitek, attitűdök, kulturális szokások.

Forrás: Albertini et al. 2007: 321. 1. táblázat.

A modell a faktorok közti összefüggésrendszert nem vizsgálja, ennek ellenére nem nehéz észrevenni, hogy pl. a korábban már bemutatott motivációs elméletek a modell mikroszintű kulturális faktorainak hatásmechanizmusát világítják meg, mivel az értékek, hitek, attitűdök a csere, reciprocitás, altruizmus mechanizmusán keresztül képesek befolyásolni az intergenerációs transzfereket, illetve ezen belül a nagyszülői kisgyermekgondozás mértékét, intenzitását. Az intézményi faktorok pedig a jóléti államon (ezen belül a gondozási rezsimen)¹⁰ mint intézményi környezeten keresztül gyakorolnak hatást. Az itt működő hatásmechanizmus magyarázatára szintén születtek hipotézisek, melyekre érdemes röviden kitérnünk.

Gondozási rezsim és nagyszülői kisgyermekgondozás

Az idősek és a kisgyermek gondozását ma még a posztindusztriális társadalmakban is leggyakrabban a családok biztosítják. Ugyanakkor növekszik az állami és a privát férőhelyek száma is (l. Fink 2004, Hochschild 1995). A formális gondozás szintje országonként eltérő képet mutat. A skandináv országokban és Olaszországban a kisgyermek- és az idősellátás is állami feladat, míg Nagy-Britanniában az idősellátást inkább az állami, míg a kisgyermek ellátását a privát szféra biztosítja (Leira – Saraceno 2002). A legtöbb országban az állami és a család által nyújtott gondozás kombinációja jellemző, ezt a gondozás kevert gazdaságának nevezik (Daly – Lewis 2000).

A jóléti állam expanziója idővel a személyesen nyújtott intergenerációs transzferek kiszorításával járt, ennek klasszikus példája a nyugdíjrendszer bevezetése és általánossá válása. Egyes kritikusok szerint azonban nemcsak a pénzügyi ellátásokra, hanem a jóléti állam által nyújtott szolgáltatásokra is érvényes, hogy a családi segítségnyújtás csökkenéséhez vezetnek (Wolfe 1989). Mások szerint azonban a jóléti szolgáltatások éppen hogy elősegítik a gyakoribb, nem köteleességszerű családon belüli segítségnyújtást (l. Kohli 1999).

Vagyis azt mondhatjuk, hogy a családon belüli transzferek és a jóléti állam által nyújtott szolgáltatások és ellátások kapcsolatára vonatkozóan két hipotézis fogalmazódik meg. Az egyik a *helyettesítő* vagy *kiszorító hipotézis*, mely szerint a jóléti állam helyettesíti a családot, azaz minél több a jóléti szolgáltatás, annál kevesebb a családon belüli transzferek gyakorisága, mennyisége. A másik hipotézis, a *kiegészítő hipotézis* ezzel szemben azt állítja, hogy a jóléti állam

¹⁰ A *care regime* fogalma Linda Haas (2003) nevéhez kötődik, gondozásra épülő családpolitika-típológiákat jelent. A jóléti államok olyan csoportosításáról van szó, melyek figyelembe veszik a nőkre irányuló gondozási transzfereket is a jóléti államok típusba sorolása során.

nem kiszorítja, hanem kiegészíti a családi transzfereket; funkcionálisan tehát kettéválik a családi és az állami szolgáltatás. Empirikus kutatások a gondozási transzferekkel kapcsolatban az utóbbi elmélet mellett találtak bizonyítékot (l. Haberkern – Szydlik 2010, Kohli et al. 2000).

A gondozási rezsimek típusa a pénzbeli és természetbeni ellátások rendszerén keresztül *közvetve és közvetlenül* is befolyásolhatja a nagyszülők informális gondozói szerepét. *Közvetlen hatásnak* számít, ha maguk a nagyszülők lehetnek a címzettjei bizonyos ellátásoknak (pl. szülői szabadságot vehetnek igénybe, családi pótlékot kaphatnak, vagy táppénzre mehetnek a kisgyermek gondozása esetén). Ezek a családpolitikai eszközök általában a nők munkaerő-piaci részvételét kívánják ösztönözni a nagyszülői gondozás elismerésén keresztül. A *közvetett hatások* akkor jelentkeznek, ha hiányoznak bizonyos családpolitikai eszközök (pl. nincs szülői szabadság, nincs elérhető napközbeni kisgyermekellátás), vagy megvonják őket: pl. az USA-ban a kiskorú szülőnek nyújtott állami transzferek megvonása szignifikánsan megnövelte a nagyszülő-szülő-unoka együttélések számát (Jendrek 1993). A hiányzó támogatásokkal jellemezhető jóléti államokban ugyanis a nagyszülők segítsége nélkül a családok nem tudnák megoldani a kisgyermekgondozást. Ugyanakkor a hiányzó szolgáltatások nem feltétlenül hoznak létre intergenerációs transzferallokációt.

A magyar családtámogatási rendszer elemei a rendszerváltás előtti években érték el fejlődésük csúcspontját (Gábos 2005). Azóta azonban lényeges szerkezeti változás rendszerszinten nem történt, jelenleg is az univerzális pénzbeli ellátások túlsúlya jellemző a szolgáltatásokkal szemben; de a célok tekintetében sem történt lényegi változás (Gyarmati 2010). Ennek eredményeként a magyar jóléti modell a nyugat-európai jóléti rezsimektől mára jelentősen eltávolodott: egy átmeneti, rossz hatékonyságú, szolgáltatáshiányos típust képvisel, de erős intézményi útfüggés jellemzi, ezért elméletben nehezen megjósolható, hogy hogyan hat a rendszer működése a nagyszülői gyermekgondozásra. A támogatások, különösen az intézményes kisgyermekellátás hiánya, értékszínterben a tradicionális, egykeresős-egy gondozós családmoddal a családi kapcsolatok erősödését predesztinálná, ugyanakkor a fentebb bemutatott kiegészítő hipotézis értelmében mégis inkább a szolidaritás generációkon átívelő csökkenése a valószínűbb.

Kutatási kérdések, módszertan

A most következő elemzésben az *1. táblázat*ban szereplő modell alkalmazása segítségével egyrészt az intergenerációs gondozási transzferek mögött álló, a család és az egyén szintjén megjelenő kulturális faktorokat (értékek, hitek, attitűdök, szokások, motivációk) mutatom be, másrészt kitérek a család fölötti

intézményes faktorok vizsgálatára is. Az interjúk másodelemzésével a következő kérdésekre keresem a választ:

Mi motiválja a generációk közti segítségnyújtást? Milyen feltételek mellett segítenek a nagyszülők? Mit adnak át (gondozás, anyagi támogatás, értékek, nézetek, gyakorlati tudás)? Hogyan fogadják el a segítséget a szülők? Kapnak-e a nagyszülők viszonzást? Léteznek-e még, illetve mennyire szorosak a gondozás köré szerveződő anya-lánya kapcsolatok? Hogyan befolyásolhatja mindezt a családtámogatási rendszer (vagy gondozási rezsim, azaz a gondozás köré épülő pénzbeli ellátások, szolgáltatások) mint intézményi környezet?

A minta néhány jellemzője

A 2002–2004 között a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézetben zajlott intergenerációs életútinterjúk kutatás¹¹ célja a különböző generációk fizetett és nem fizetett munkához való viszonyának a feltárása, leírása volt. Ezen belül célként fogalmazódott meg – többek között – a családon belüli szerepek változásának alaposabb megismerése, illetve annak a megértése, hogy az egyes nemzedékek hogyan viszonyulnak az állami és a család által nyújtott gondoskodáshoz. A kutatás egyes eredményei könyvformában is megjelentek (l. Török 2005), amely külön-külön fejezetben foglalkozik a gyermekkorral, az anyasággal, az apasággal és a generációk közti transzferekkel. A nagyszülői gyermekgondozás mint generációk közti transzfer nem jelenik meg önállóan az elemzés szempontjai között, ugyanakkor az interjúk alkalmasak voltak ennek vizsgálatára is.

Olyan nagyszülőpárok kerültek a mintába, akiknek még élt valamelyik szüleje, illetve volt unokája, mivel a cél az volt, hogy négy generációt tudjunk együtt vizsgálni. Interjú készült nagyszülőpárokkal, a nagyszülő egyik családos gyermekével (illetve a gyermek, vagyis szülő generációba tartozó leszármazott házastársával), valamint mindkét nagyszülő mindkét szülejével (amennyiben még éltek). Összesen 12 családdal 55 interjú készült. A dédszülők száma 15, a nagyszülőké 21, a szülőké 19. Nem alapján 31 nő, 24 férfi, azaz 4 dédapa, 11 dédmama, 10 nagymama, 11 nagyapa, 9 anya és 10 apa alkotja a mintát.

¹¹ Az interjú két részből állt. Az első részben azt kértük az interjúalanytól, hogy mesélje el az életét. A második részben standard kérdéseket tettünk fel a családi életre vonatkozóan.

2. A minta elemszáma generációk szerint
Sample size by generation

Családok álnevei	Dédszülők	Nagyszülők	Szülők
Asztalos	2	2	1
Gál	1	2	2
Horváth	2	2	2
Kovács	1	2	2
Pap	1	2	2
Rakaca	2	0	2
Sasvári	0	2	1
Somogyi	1	2	1
Sós	1	2	1
Szabó	1	2	2
Varga	1	2	1
Zente	2	1	2
<i>Összesen</i>	<i>15</i>	<i>21</i>	<i>19</i>

A családok státusza heterogén, lakhelyük földrajzi megoszlása nagyjából lefedte az ország régióit. A toborzás egyrészt a *Kapocs* című folyóiratban megjelent hirdetés formájában, másrészt a kutatásban résztvevők személyes kapcsolatain keresztül történt. Ez utóbbi következtében a mintában felülreprezentáltak a többgyermekes, vallásos családok, illetve az egészségügyi-szociális területen képesítést szerzett interjúalanyok. Egy-egy családot a nagyapa családnevéhez kötöttem. Adatvédelmi okokból álneveket használok.

A *család* fogalmát az elemzés során a szokásosnál tágabb értelemben használom. Olyan többgenerációs közösségként értelmezem, amelynek tagjai a dédszülők, a nagyszülők, illetve a szülők. Tehát a család magában foglalja a származási és a házasságkötéssel létrejövő családot is. Az együttélés viszont nem kritériuma az általam használt fogalomnak, hiszen a segítségnyújtási formák akkor is vizsgálhatók, ha a család nem él egy háztartásban.

A dédapák generációja az 1920-as években (1920–1928 között) született, míg a dédmamáknál nagyobb volt a szórás: 1908 és 1940 közöttiek a születési dátumok. A nagymamák az 1940-es, 1950-es években születtek (1941–1957), a nagyapák szintén (1942–1954). A szülők generációja pedig az 1970-es években (anyák: 1968–1982, apák: 1968–1976).

Az iskolai végzettségek alapján meghatározható felfelé történő státuszmobilitásról a dédszülők esetén mindössze egy családnál beszélhetünk, míg a nagyszülői generációnál egy család volt lefelé mobilis, öt családnál nem történt változás, hat családnál viszont egyértelmű felfelé történő mobilitást mutatnak az életutak a korábbi generációhoz képest. A szülők generációjának többségében ezzel szemben nincs változás, néhány esetben lefelé történt mobilitás az előző generációhoz képest. A generációknál megjelenő mobilitás-mintázatok jól mutatják a társadalmi-gazdasági változások irányát is: míg a középső vagy

szendvicsgeneráció esetén javultak a lehetőségek az előrejutásra a második világháború előtt született generációhoz képest, addig az 1970-es években született szülő generáció (akik tehát a rendszerváltás után váltak munkavállalóvá) lehetőségei beszűkültek. Ennek oka az 1960-as évek végén elinduló folyamat, melynek következtében a magyar társadalom egyre zártabbá vált, felerősödött az önrekrutáció (azaz a társadalmi státuszok öröklődnek, mobilitásra egyre kevésbé van lehetőség), másrészt a rendszerváltást követő gazdasági változások (a munkanélküliség növekedése, a szegénység és jövedelemegyenlőtlenség növekedése, a családok stabilitásának megbomlása). Ezért gyakori a szülőket képviselő interjúalanyok esetén is a válás, a munkanélküliség, a félbehagyott tanulmányok, a nagyszülői generációtól való anyagi függés.

A házasságkötés időpontja a dédszülei generáció esetében az 1940-es évek végére, 1950-es évek elejére, a nagyszülei generációnál az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére, a szülő generáció esetében pedig az 1990-es évek közepére esett. A válással, örökbefogadással létrejövő családmodellek az első két generációban nem fordultak elő, a szülei generációnál azonban ezek az együttélési formák már nem számítnak ritkaságnak.

Az átlagos gyermekszám alakulása össztársadalmi szinten nemzedékről nemzedékre csökkenő tendenciát mutat. Míg a dédszüleik esetén az átlagos gyermekszám 3,2 (1 és 9 között), a nagyszüleiknél már 3,0 (1 és 11 között). A szülei generációjának átlagosan 1 gyermeke volt (1990 és 2001 között születtek) az interjúk felvételekor. Mivel a mintában jellemzően vallásos családok szerepeltek, az adatok csak részben tükrözik a demográfiai folyamatokat.

Az interjúk elemzésének eredményei

A továbbiakban nemzedékenként mutatom be a gondozási transfereket, mivel így láthatóvá válnak az időbeli változások, a generációk közti különbségek.

A dédszüleik generációja

A dédunoka gondozása a *szüleiknek nyújtott segítség* egyik formájaként jelenik meg a vizsgált interjúkban. A kisgyermek-gondozáson kívül a segítségnyújtás fogalmi körébe tartoznak az anyagi segítségnyújtás különféle formái (pl. apróbb ajándékok), a közös háztartásban élés, továbbá a különböző házi körüli munkákban (közös sütés-főzés, barkácsolás stb.) nyújtott segítség.

Nagyjából fele-fele arányban találtunk dédunokájukat gondozó és nem gondozó interjúalanyokat, utóbbi csoportban a férfiak felülreprezentáltak. A dédmamák többsége csupán alkalmanként („ha hozzák” – Zente dédapa) vesz részt a dédunoka gondozásában, néhányuk hetente legalább kétszer. A gondozás főként gyermekfelügyeletet, a kisgyermek szükségleteinek kielégítését jelenti.

Akik fizikailag nem tudnak részt venni a gondozásban – a távolság vagy az egészségi állapotuk miatt –, általában pénzzel, apróbb ajándékokkal („szépeket horgolok nekik” – Rakaca dédmama) igyekeznek segíteni. Az anyagi támogatást egyfajta büszkeség motiválja, annak a bizonyítása, hogy ők még képesek rá („örülök, ha én tudok még segíteni” – Rakaca dédmama). Az anyagi transfert nyújtó típuson belül azonban megjelenik egy a gondozást akaratlagosan elutasító altípus is (azaz aki pénzben segít, de gondozásban nem). Ők ezt azzal magyarázzák, hogy az „anyja úgymint otthon van a gyerekekkel” (pl. Szabó dédmama).

A dédszülő és dédunoka lakóhelye közti földrajzi távolság az interjúk kisebb része esetén állt rendelkezésünkre. Ezek alapján nem arra következtettünk, hogy a földrajzi közelség automatikusan a gondozásban való aktívabb részvételt vonja maga után, mint inkább arra, hogy a dédszülő és unoka közti érzelmi távoldódás földrajzi távolsággá is növekedhet. Erre az egyik interjú is rávilágít: „Igen, két éves, de hát nagyon messze van. Illetve messzire fognak költözni, Békásra, az édesanyjával, mert férjhez megy. De nincsen köztünk nagyon szoros mindennapi kapcsolat. Névnepre vagy ilyesmi” (Asztalos dédapa).

A női-férfi szerepminták feltárása lényeges a (déd)unoka gondozásával kapcsolatos gyakorlatok megértése szempontjából is. Ezek ugyanis alapvetően befolyásolják, hogy ki, mikor, miért és hogyan veszi ki belőle a részét. A házassági családban a gyermek gondozása kapcsán kialakított gyakorlat pedig az anya-lánya kapcsolatokon keresztül öröklődhet. Az interjúalanyok beszámolóiból egyértelműen kimutatható volt, hogy a házassági családban a gyermek gondozásának feladata az anyákra hárult, ezért inkább az volt a kérdés, hogy a férfiek valamilyen módon besegítettek-e. A dédszülői mintában egyetlen esetben sem találtunk segítő férjet („a férfiak tabuk voltak” – Kovács dédmama), annak ellenére, hogy sok dédmama ezt a gyermek szempontjából már akkor sem tartotta helyesnek. („A férjem nagyon sokat odavolt, mert nagyon sokszor a fényképét puszilgattuk a kislánnyal, hogy ne hidegüljön el az apjától” – Horváth dédmama.) Éppen ezért legtöbbször rokoni segítséget kellett igénybe venniük az alkalmankénti gyermekfelügyelethez. Az elsődleges segítő az esetek többségében az anya volt, de akadt olyan interjúalany is, aki a gyermeke születésekor egyáltalán nem kapott támogatást, mivel szerinte „nem volt senkinek ideje segíteni.” Másodlagos segítőként az anyós, a szomszédok és a szomszédsági kör, illetve fizetett alkalmazott, ún. pesztonka jöhetett szóba. Érdekes ugyanakkor, hogy a viszonzás csak a családtagokra terjed ki; a szomszéd segítő, barátok, alkalmi dadák által nyújtott segítség nagyrészt nem került viszonzásra.

Fizetett alkalmazott foglalkoztatására elsősorban segítő családtagok hiányában került sor, de előfordult olyan eset is, amikor a család társadalmi státusza követelte meg: „Háztartási alkalmazottam természetesen volt, mert egy szép 3 szobás lakásunk volt, elég tágas, nagy tetőterasszal. Én az életemet úgy éltem, hogy otthon mindig volt háztartási alkalmazott, takarítónő. Meg hát úgy is épí-

tették a lakásokat, hogy volt személyzeti szoba. És ezt a gyerekek úgy nem értik a mai világban: És akkor te mit csináltál mama, ha volt, aki vásárolt, takarított? Hát mondtam: Gyerekek, tényleg érdekes megérteni nektek. De nem volt porszívónk, mosógépünk, hűtőszekrényünk, illetve jeget vettünk az utcán, és azt beraktuk egy szekrénybe, és azzal hűtöttünk. Szóval nem volt gépesítés egyáltalán akkor. Mosás, hát a mosás is egy családnál, ahol 2-3-4-5 gyerek van, olyan nagy munka. Ahhoz volt külön mosónő, két napig mosott. A személyzet minden héten kismosást csinált, aztán jött a vasalónő, minden héten, aki bevásárolta a sok kis ruhát, inget. Mert 3 fiúnak ingeket kellett mosni, meg a gyerekeknek a kis ruháit. És ehhez bizony alkalmazott kellett” (Varga dédmama).

A női életút lineárisan, az egyén státusza által kijelölt mederben haladt. A karriercél a dédanyák generációjában még ritka volt, egy nőnek ugyanis tanulnia, szakmát szereznie kiváltságot jelentett az 1920-as, 1930-as években: „Ami adódott munka csináltuk, nem volt még akkor probléma akörül, hogy valamit is akarunk. Nem is akartunk semmit, örültünk, ha el volt végezve a munka, meleg volt, és fedél volt a fejünk felett, nem volt akkor semmi tervünk” (Kovács dédmama). Majd jött a korai házasságkötés, a gyermekszülés és a szülőktől való külön költözés. A későbbiekben a család státuszától (a társadalmi elvárástól), az apa családeltartó képességétől függött, hogy elmentek-e fizetésért dolgozni. Hatan a gyermekeik megszületését követően nem vállaltak állást, hanem a továbbiakban a családdal kapcsolatos teendőket látták el, esetleg napszámban vagy a saját földjükön dolgoztak, s a férjük jogán szereztek nyugdíjjogosultságot is. A többiek visszatértek a munkába, eltérő azonban, hogy mennyi idő elteltével és milyen okból. Egy részük már néhány hét után, mások csak a gyermekük iskolás kora lépését követően tértek vissza. A többség a nyugdíjjogosultság megszerzése érdekében vállalta, vagy mert már nem volt szükséges otthon maradnia. („Azért, mert akkor született a második gyereke Jóskának, és akkor Marika már itthon volt gyeseen, és hogy ne legyünk ketten itthon, akkor mentem el én dolgozni. Nem könnyű munka volt. Akkor én már koromnál is fogva 48 éves voltam, hogy meghalt a férjem” – Kovács dédmama.)

Az állami támogatások igénybevétele több szempontból is vizsgáltam. A gondozásban való részvételüket befolyásolja egyrészt az, hogy a dédszülő maga igénybe vette-e a gyermeke születésekor, és hogyan ítéli meg ezek szerepét, másrészt, hogy az unokája igénybe veszi-e valamely ellátási formát s melye(ke)t. Ez utóbbi esetben feltételeztem, hogy a dolgozó szülőnek szívesebben, nagyobb valószínűséggel segítenek a nagy-, ill. dédszülők. Mivel ezeket az ellátásokat szinte kizárólag a nők/anyák vették igénybe, az alábbiakban a dédmamák interjúira hagyatkozom. A kisgyermekellátás mellett röviden kitérek az állami idősellátással kapcsolatos attitűdökre is, amely már átvezet a családon belüli transzferek témájához.

A dédmamák közül nem mindenki emlékezett pontosan arra, hogy milyen segítséget kapott az államtól. A hathetes szülési szabadságot többen is igénybe

vették („6 hét szülési szabadságot vehettem igénybe, ’49 novemberében született a fiam és ’51 januárjában a lányom [...] az elsőnél még úgy volt, hogy nem vonhattam egybe, hogy szülés előtt hat hét, szülés után hat hét, másodiknál már könnyebb volt, mert akkor a szülés időpontjától számított a három hónap. Akkor már könnyebb volt, három hónapig voltam itthon” – Somogyi dédmama). Ezen kívül említés szintjén felmerült különféle apróbb, egyszeri szakszervezeti segítség is (pl. 400 Ft babakelengyére, karácsonyi segély, tejjegy, gyermekruha-kedvezmény, kedvezményes üdülés, illetve egy dédmama a gyermeke miatt mentesült a háború utáni romeltakarítás alól). A többség viszont úgy emlékezett, hogy semmit nem kaptak, mikor megszületett a gyermekük: „Nem, én még egy forintot se kaptam soha. Akkor senkinek nem adtak, nem az a világ volt, nehéz volt az élet. Dolgoztunk, ettünk, ha nem dolgoztunk, akkor nem ettünk, éhen maradtunk. Én hiába, ha elmentem dolgozni, én ott kaptam, de a gyerekek nem ettek” (Rakaca dédmama).

Ami az intézményes kisgyermekellátást illeti, csak néhány dédmama említette, hogy a gyermekei óvodába jártak, a legtöbb gyermek azonban különböző okok miatt nem járt. Varga dédmama esetén a család státusza nem volt összeegyeztethető az óvodával. („Nem, nem volt óvoda. Az én gyerekeim se, mi meg pláne nem. Akkor tudja, kik jártak óvodába? A szegényebbek, a munkás gyermeke, akiknek dolgozott a mamája vagy elment. Egy más réteg, a mi fajtánk gyerekei nem jártak.”) Rakaca dédmama viszont olyan szegény faluban élt, ahol még álmodni sem lehetett óvodáról. Kovács dédmama gyermekei jártak ugyan óvodába, de emlékezete szerint csak akkor vették fel a gyermekeit, amikor visszatért dolgozni. („Akinek otthon volt a szülője, annak nem volt óvoda.”)

Ami az unoka által igénybe vett ellátásokat illeti, a legtöbb dédszülő lány-unokája¹² a gyes/gyed és óvoda párosítást preferálta. Általában véve anyagi szempontból is sokkal jobbnak tartották a mostani szülők helyzetét, mint a sajátjukat („Máma gyereket nevelni öröm. Pénzt kapnak rájuk, mindegyik. Itt is csak úgy tömörülnek a postára, mikor hozzák a pénzt” – Rakaca dédmama). Ez szintén belejátszhat abba, hogy jelenleg kevésbé vesznek részt a dédunokák gondozásában.

A családpolitika része a gyermekgondozás mellett az idősekről való gondoskodás is. Azonban ebben a generációban az állammal és intézményeivel szemben elég nagyfokú elutasítást találtam. Arra a kérdésre, hogy mit vár az államtól, a legtöbben azt válaszolták, hogy semmit, az idősekről való gondoskodást ugyanis a család feladatának tartották. Néhányan gondolták csak úgy, hogy az idősekről – megfelelő nyugdíj biztosításával – az államnak kellene gondoskodnia. Az időseket ellátó intézményrendszerrel (idősek otthona, idősek nappali ellátása, étkeztetése stb.) általában véve nagyon kevés információval

¹² Itt arról az unokáról volt szó, aki szintén bekerült a teljes mintába interjúalanyként.

rendelkeztek. A tájékozottabbak közül többen úgy vélték, hogy ez a rendszer az egyedülálló időseknek jelenthet segítséget, de csak végső esetben: „Akinek nincs senkije, annak nagyon jót tesznek vele. Jártam én ilyen [...] a férjem nagybátyjának nem volt családja, odakerültek mind a ketten, hát nem is gondolta az az ember sem, hogy valaha odakerül. De aki alkalmazkodik, nem olyan rossz hely az. Mégiscsak gondoskodik valaki róla” (Horváth dédmama). Egyetlen dédmama említette, hogy kizárólag az állami szervekre számít, mert a gyermekeinek nincs idejük az idős szülei gondozására: „Arra nemigen lehet számítani, mert ott 5 gyereket kell ellátni, most is beteg az egyik. [...] Neki elég a saját gyereke, nem tud minket is kezelni, a lányom meg Gödön lakik, ő nem tudna engem ápolni. Úgyhogy csak a hivatalos szervekre számíthatunk” (Asztalos dédmama).

Az idős családtag gondozása mint feladat és felelősség a dédszülők fele esetén merült fel. Volt, aki az anyját, illetve anyósát, volt, aki mindkét szülőjét gondozta.

A transzferek irányáról egyöntetűen azt állapítja meg a szakirodalom, hogy az idősektől a fiatalok irányába tart (vö. Albertini et al. 2007, Attias-Donfut et al. 2005, Brannen et al. 2004, Hoff 2007, Spitze – Logan 1992, Spéder 2002). Az idősek inkább adnak, míg a fiatalok kapnak, és ez az irány csak a dédszülők generációjánál vehet fordulatot (azaz a dédszülő már többet kap, mint amennyit ad). Itt el kell különíteni az unoka és a dédunoka dédszülő általi gondozását. Unoka gondozása esetén akár működhet is a direkt viszonzás, dédunoka esetén azonban ez csak közvetetten, a szülőkön keresztül lehetséges. A mintában szereplő dédszülők közül azonban csak néhányan említették, hogy rendszeresen kapnak viszonzást az unokától. Főként fizikai munkában számíthatnak segítségre (pl. szerelés, javítás, barkácsolás, szállítás), egy dédszülő pénzt is szokott kapni. A többség azonban nem kap és nem is vár direkt viszonzást a gondozásért cserébe. („Sok esetben inkább mi segítünk még, ha lehet. Mert valahogy nem azt mondom, hogy büszke vagyok, de örülök, hogyha esetleg én tudok még segíteni, nem énvelem van a sok baj” Horváth dédmama.)

Kérdésként fogalmazódott meg, hogy ha komolyan romlana az egészségi állapotuk, kit választanának elsődleges gondozójukként. Az erre a kérdésre adott válaszokból úgy tűnik, hogy sokan kész stratégiával rendelkeznek egy ilyen esetre. A legtöbb dédszülő egyértelműen a lányát nevezte meg elsődleges segítségként. („Hát itt van a lányom. Azért tartom. Itt van a fiával, nem is engedem őket sehova” Rakaca dédmama.) Őten még ebben az esetben sem számítanának a gyerekeikre, két dédapa pedig a feleségét nevezte meg. Egyértelműnek tűnik tehát az idős szülők részéről a nők, a lányok-feleségek „kiszemelése” a gondozási feladatra.

Ami a gondozás motivációját illeti, az interjúkban elkülönült a kisgyermek és az idősek gondozásához való viszonyulás. A kisgyermekesek esetén elsődleges volt a gyermek önzetlen szeretete, mint örömforrás. Sokan meséltek rövid

történeteket arról, hogy mi okozott örömet számukra az unokával való foglalkozás, tevékenységek során (a megérkezés, búcsúzkodás, az első szavak stb.). Az idősek gondozása mögött ellenben meghúzódhat egyfajta esetlegesség, működhet racionális számítás, de a leggyakoribb az erkölcsi kötelességből fakadó segítségnyújtás. Volt, aki azért gondozta a szüleit, mert másvalaki nem vállalta, mások a földrajzi közelségre vagy távolságra hivatkoztak. Akadt olyan dédszülő, aki anyagi megfontolásból gondozott, mert így megörökölhette a szülei házáat. De a viszonzás motívuma normatív viselkedési szabályként is megjelenik. Az egyik dédszülő házaspár a felnevelésükkel járó gondoskodást igyekezett ilyen módon törleszteni: „[...] amikor már szegény mamáék lerobbantak, akkor mi gondunk volt. Nem is gondoltunk arra, hogy másra hárítanánk. Ennekem egy olyan embert neveltek fel, hogy azt nagyon megérdemelték. [...] Nekem ez így volt természetes. Ők felneveltek, és most meg mi vagyunk a sorosak, hogy tartjuk őket” (Horváth dédmama). „Fiatal koromban is így éreztem, nem gondoltam soha arra, hogy az én szüleimet más gondozza. Ha eltehetetlenednek. De most is azt mondom, hogy mégis a szülő. Ez egy folyamat, hogy életet adtunk a gyerekünknek, akkor a gyerek adjon tisztességes halált a szülőnek” (Horváth dédapa).

A nagyszülők generációja

A nagyszülők generációja által családalapításkor nyújtott elsődleges segítség – az interjúk alapján – a lakhatás biztosítása (jellemzően nem az együttélés, hanem saját lakás vásárlása formájában), vagyis a legtöbb esetben egyszerűen lakáskérdésről van szó. Emellett másodlagos a pénzübeli, illetve a különböző tevékenységek formájában történő támogatás (főzés, gyermekgondozás, barkácsolás stb.). Ugyanakkor a dédszülőkhöz képest új elemként jelenik meg a tudással, példamutatással, tanácsokkal való segítség is, ami egyfajta generációs tudatosság-erősítésre utal a gyermekneveléssel kapcsolatban. Ennek egyrészt oka lehet az, hogy a nagyszülői generáció iskolai végzettsége magasabb, mint a dédszülői generációé volt, a magasabb iskolai végzettségűek pedig több kulturális tőkét investálnak a gyermekükbe, unokájukba, másrészt – jórészt a pszichológia fejlődésének köszönhetően – megváltozott az attitűd a gyermekneveléssel kapcsolatban.

Ami a gondozásban való részvétel rendszerességét illeti, az interjúalanyok leggyakoribb válasza a heti két alkalom volt, ami tehát valamiféle optimumnak, kompromisszumnak tekinthető. Az unoka gondozása alatt nagyrészt hasonló tevékenységeket értettek, mint a korábbi generáció (felügyelet, játék, teljes ellátás), de új elem az unoka tanítgatásának megjelenése, azaz a kulturális tőke személyközi átadása a gondozási tevékenységek között.

Az unokákkal kapcsolatos tevékenységekből ebben a generációban – ha elvétel is, de – már a férfiak is kiveszik a részüket, ami egyfajta kompenzáció:

igyekeznek az unokájukon keresztül pótolni, amit a saját gyermekük szocializációja során elszalasztottak. Mivel főként szerepminta-átadásról van szó, a közösen végzett tevékenységek is jellemzően „férfias” tevékenységek (közös barkácsolás, pecázás, sport, kirándulás stb.): „[...] amikor itt vannak, akkor állandóan velem van, tehát bejön a műhelyembe, és ott tesz-vesz velem. Nagyon ragaszkodik hozzám, megyünk össze-vissza, szeret velem mászkálni” (Asztalos nagypapa). A férfiak gondozási szerepekkel kapcsolatos ambivalenciáját azonban jól tükrözi például az alábbi részlet: „Érzelmi oldala tetszik, nagyon meg vagyok elégedve, [...] nagyapaként tudom őket etetni, de nem különösebben szeretem így a gyerekeket etetni, szoktam is, de leginkább azt várom, amikor már járóképesek, tehát másfél éves kor, amikor tényleg lehet velük mozogni, kirándulni, tehát oktatni lehet őket. Különösebben a gyerekekkel való gügyögést annyira nem élvezem, tehát nézni szeretem, de ha nem muszáj, akkor én nem szoktam bebújni a járókába a gyerek mellé” (Pap nagypapa). Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a férfiak apaként való szocializációja hosszabb folyamat, mint az anyák esetén: szinte életük végéig folyik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a férfiak igazán csak az unokájuk megszületésével válnak apává.

Ami az unoka gondozásának motivációját illeti, a nagyszülők többsége egyértelműen az anya tehermentesítése miatt segít, azaz a gondozásban való részvétel azokban a családokban gyakori, ahol az anya dolgozik. Ez annak ellenére van így, hogy a nagyszülői generáció tagjainak döntő többsége még nem volt nyugdíjas az unokája megszületésekor (a mintában a 22 nagyszülőből mindössze három volt nyugdíjas a lekérdezés idején).

Láttuk a minta bemutatásánál, hogy a nagyszülő generáció az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején született. Átlagosan magasabb befejezett iskolai végzettséggel rendelkező asszonyokról van szó, mint a korábbi generáció esetén, emiatt máshogy viszonyulnak a tanuláshoz is: sok interjúalany találta sérelmesnek, hogy a szülei a korai házasságkötést szorgalmazták, és emiatt nem engedték őket tanulni. A körülmények hibáztatásánál tehát sokkal hangsúlyosabb a szülők hibáztatása: „Én azt mondtam, hogy tanulni akarok, de közben meg a nagyanyám, meg a család azt gondolták, hogy menjek csak férjhez, mert a lánynak az a dolga” (Sós nagymama). A házasságkötés ideje átlagosan az 1970-es évekre esett, ekkor született általában első gyermekük is. A nők férjük segítségét általában elégtelennek, szükségtelennek ítélték meg: „az az igazság, hogy nagy segítségre ötöle nem is volt szükség” (Kovács nagymama). Két apa említette, hogy ő is aktívan részt vett a csecsemő körüli teendőknél; egyikük pl. így fogalmazott: „részt vettem a bevásárlásban, a gyereksétáltatásban, tehát a gyerek szoptatásán kívül minden munkát tudtam végezni” (Somogyi nagypapa). A feleségek szerint a legfontosabb segítséget számukra mégis elsősorban a

saját anyjuk jelentette, akinek hiányában az anyósok,¹³ más női rokonok, illetve néhány esetben nem családtagok segítségére szorultak. Mivel a gyermekek általában sem bölcsődébe, sem óvodába nem jártak, ezért a nagyszülői segítségre egészen a gyermekek hat éves koráig szükség volt.

A hagyományos női életút ebben a generációban változáson ment keresztül. A nők továbbtanulása elfogadottá vált, a gyermekük születése előtt dolgoztak is, s általában három-öt évre szakították meg a munkavégzést, majd többségében visszamentek dolgozni. A gyermekvállalás egyértelműen negatívan hatott a nők karrierjére, a családokban számtalan konfliktust okozott a munka-család összeegyeztetésének nőkre háruló terhe. Ezt az ellentmondást néhányan a munka teljes feladásával oldották meg: tipikusan ilyen helyzet a harmadik gyermek vállalása, hiszen három gyermek után már társadalmilag is legitim ez a megoldás. A munka világából való menekülés főként azokra jellemző, akik nem rendelkeztek a munkaerő-piacon hasznosítható képzettséggel: „Ezek azok a problémák [ti. a munka-család összeegyeztetése], amiket én nem akartam – ezért is jó, hogy nekem nem volt semmi olyan munkahelyem, hogy végzettségem, hogy muszáj lett volna visszamennem. De borzasztó nehéz lehet valaki olyannak, aki esetleg elvégez egy egyetemet, megszületik a kisgyereke, aztán utána ez elé a probléma elé áll, hogy most mit csináljak” (Varga nagymama). Értelmiségi családokban gyakran a nő áldozta fel a karrierjét a férje karrierje miatt: „[...] apám úgy mondta, hogy elől jön a dolmány, azután a rékli, ezért nekem ide kellett jönnöm Pestre. Ahhoz képest, hogy lehettem volna tanársegéd és kollégiumigazgató Kőszegen, 25 évesen!” (Pap nagymama). A munka és család összehangolásának harmadik módja pedig az az eset, amikor a feleség azért tanul tovább és/vagy vált munkahelyet, hogy több ideje legyen a gyermekeire (pl. kutatóintézetben kezd el dolgozni, ahova nem kell naponta bejárni). „Én olyan munkát vállaltam, azért mentem az oktatás-kutató intézetbe, hogy több időm legyen a gyerekekre, tehát otthagytam a klinikai munkát, mert azt nem lehetett volna csinálni gyerekek mellett, mert akkor a kollegák dolgoznak helyettem, vagy ilyesmi, így viszont nem volt szükség” (Somogyi nagymama).

Az államtól kapott családtámogatási formák közül majdnem mindenki igénybe vette a terhességi gyermekágyi segélyt és a gyes/gyedet. Néhányan OTP-kölcsönt is kaptak házépítésre, illetve a szülői szabadság letelte után visszavették őket a munkahelyükre. Bölcsődébe egyetlen gyermek járt, óvodába is csak néhányan.

Az állami gondoskodáshoz és idősellátáshoz ez a generáció is főleg elutasítóan viszonyul. Ugyanakkor néhány családban a lánygyermekek tehermentesítése miatt valódi választási lehetőségként jelenik meg az állami/piaci idősellátás igénybe vétele. „Nem kívánnám el a gyerekeimtől, hogy megőrüljön a kisgyereke, a munkája mellett 120 km-ről, hogy ápoljon engem. Tudom, hogy melyik

¹³ Az anyósok gyakran azért válnak fontosabbá segítségnyújtás szempontjából, mert általában idősebbek az édesanyánál, és már nyugdíjasok a gyermek megszületésekor.

az a panziószerű jó ellátás, hogy elviselhető összegért életem végéig biztos, hogy ki fogom magamnak fundálni, hogy hol lesz nekem a legjobb” (Sós nagymama). Közeli hozzátartozók (anya, anyós-após) gondozásában a megkérdezett nagyszülők fele vett részt, zömében az asszonyok. Ritkán, de főként alacsony státuszú családokban találkozni az idős hozzátartozók gondozásának teljes elutasításával is: „Ma már van az a lehetőség, hogy ott van a szociális otthon. Hát minek hozzon az ember ide terhet magára? Egyszerűbb, ha oda bemegy és ott kényelmesen elvan, mert nehéz elviselni ezeknek az öregeknek a szeszélyét” (Zente nagypapa).

A megkérdezettek negyede említette, hogy az általa nyújtott segítségért a gyermekeiktől valamilyen formában kap viszonzást. A segítségnyújtás típusa főleg vagyontárgyjellegű (pl. háztartási gépek vásárlása), kisebb részben munkatípusú (pl. szerelés, barkácsolás, szállítás). Arra a kérdésre, hogy kitől várnának segítséget, ha leromlana az egészségi állapotuk, a többség a gyermekeit (lányokat) jelölte meg, a férfiak számára azonban a feleségük az elsődleges segítségnyújtó. A „miért vár viszonzást” kérdésre a többség azt a választ adta, hogy azért, mert a gyerekeinek erkölcsi kötelessége gondoznia és segítenie beteg szüleit. („Hát, úgy, ahogy én természetesnek tartom azt, hogy én segítek, ugyanúgy természetesnek tartom azt, hogy nekem is segítsenek, nekünk is segítsenek a gyerekeink” – Kovács nagymama.) Természetesen akad, aki szerint a gondozás ajándék, még családon belül is.

A szülők generációja

A szülőkkel készült interjúk vizsgálata abból a szempontból volt lényeges, hogy milyen elvárások léteznek a nagyszülők gyermekgondozásban történő segítségnyújtásával szemben, hiszen ez is magyarázatot adhat a nagyszülők gondozási részvételére.

Általánosságban véve a szülők generációjánál nagyobb változásokat figyelhetünk meg. Az 1970-es években született generáció számára beszűkültek a mobilitási lehetőségek, jóval nehezebbé vált a munkavállalás, és anyagilag is sokkal inkább függnek a szüleiktől, mint az előző generáció. Az állami pénzbeli családtámogatás formái ugyanakkor jobban kiépültek. Megváltozott az értékrend és a gondozással kapcsolatos elvárásrendszer, de a szülői szerepek is módosulásokon mentek keresztül.

A gyermeknevelési minták változására a tekintélyelvű nevelési normáktól való távolodás a jellemző, illetve ezzel párhuzamosan közeledés egy megengedőbb, demokratikusabb szülő-gyerek viszony kialakítása felé. Az interjúkban jól megfigyelhető, ahogy a szülők nemzedéke tudatosan szakít a szülei és a nagyszülei nevelési elveivel. A megkérdezettek többsége a saját gyermekét sokkal megengedőbben, nagyobb önállóságot biztosítva, kevésbé szigorúan, őszintébb, baráti légkörben szeretné nevelni. Nem tolerálják, ha a nagyszülő

beleavatkozik a nevelési szokásaikba, nem várnak tanácsokat sem, tehát fontosnak tartják a néhány lépés távolságot. („Amikor elkezd egy fiatal pár, akkor az a jó, hogy ha tényleg messze van [a nagyszülő], és nem totyog át nap mint nap, hogy beleszóljon” – Pap anya. „[...] én igyekszem mindig meghallgatni, már csak azért is, mert az apám, meg mert idősebb, meg átgondolni. De amiben úgy gondolom, hogy nekem van igazam, akkor én ki is állok érte. Apu jön, rendezkedik, így-úgy, ezt így csináld, holott nekem homlokegyenest más az elképzelésem, akkor meghallgat, és úgy csinálom, ahogy én akarom” – Sasvári anya).

A mai szülők a gyermeknevelési elveik és gyakorlataik kialakítása során tudatosabban, több szempont figyelembevételével hozzák meg döntéseiket. A szüleik viselkedéskorlátozóknak, szankcionálóknak, tekintélyelvűnek érzett nevelési gyakorlatát többnyire tudatosan kerülik. Több anya a kivételezés problémáját is megemlíti, amely főként a dédszülők részéről tapasztalható, akik egyfajta rangsort állítanak fel az unokák és dédunokák között, ezt nem tartják helyesnek. („Dédi rangsorolni szeretett minket, meg a gyerekeit is, nem úgy, mint anyuék, anyuék még mindig nagyon figyelnek, hogy mind a ketten mindig ugyanazt, de a dédi mindig rangsorolt. Anyuékkal átbeszéltük, hogy ez miért nem jó így. Pl. volt az egyik unokája, aki pap lett, az volt a csúcson, utána jöttünk mi unokák, aztán jött apu, meg az ő gyerekei közül még egy, akit szintén nagyon kiemelt, és a szerint osztogatta a kegyeit, a figyelmét” – Pap anya). Felértékelődik a „tudományos gyermeknevelés”: könyvekből és a médiából tájékozódnak, illetve fontosak a baráti családok és a közösségek (pl. baba-mama klub) mint közvetlen példák. („Tanácsokra hagyatkozva, védőnői segítséget kaptam, beszereztem szakkönyveket, millió meg egy szakkönyvet, és azért abból sok választ találtam, meg szükség esetén hívtam ismerősöket, meg olyanokat, akinek egy picit idősebb gyerekük volt, és már tudtak segíteni, tanácsot adni” – Sós anya).

A nagyszülők gazdasági aktivitása, földrajzi távolsága és egyéb gondozási leterheltsége mellett tehát a konfliktusok kerülése is oka lehet annak, hogy a szülők gondozási segítséget csak szükség esetén, alkalmanként (pl. ügyintézés, betegség) vesznek igénybe. Ugyanakkor a nagyszülők anyagi segítsége nélkül aligha tudna a szülők generációja boldogulni – ez egyaránt igaz az alacsony és a magas státuszú családokra. („Lakásszerzésben persze rengeteg szülői segítséget kaptunk, másképp nem is tudtunk volna boldogulni. Az orvosi fizetés nem elég erre. Elég komoly összegeket kaptunk, főleg a szüleimtől, az első lakáshoz is, [...] nem hiszem, hogy András fizetése és az enyém együtt elegendő lenne arra, hogy fenntartsuk ezt a lakást. Olyan magasak a költségeink” – Pap anya).

Az állami segítségnyújtás irányában nagyobb fokú tudatosság figyelhető meg. Az anyák pontosan emlékeztek rá, hogy milyen támogatásokat vettek igénybe (családi pótlék, gyes, gyed, kiegészítő családi pótlék), amelyekhez ragaszkodnak is, de mégsem ezeket tartják az igazán nagy segítségnek. Többek számára a legnagyobb segítséget a munkavállalók jogait garantáló munkahely

jelentené, melyek azonban csak elvétve akadnak. Az interjúkban ideális munkahelyként említették meg a Postát, a rendőrséget vagy a MÁV-ot. Egy olyan hátrányos helyzetű roma család is volt a mintában, ahol a szülők kizárólag transzfer jövedelemből éltek, az anya teljesen kilátástalannak ítélte meg a helyzetüket. („Kevés az a pénz, amiből élünk, nagyon kevés. Kettőnk jövedelme 30 ezer Ft, a két szociális, a gyerek után kapjuk a nevelésit meg a családi pótlékot. Ennyiből élünk. Ez iszonyúan kevés. Nincs mit tenni. Nagyon szeretnék újra dolgozni” – Rakaca anya.)

A nagyszülőktől jövő anyagi támogatás viszonzásáról egyik család esetén sem lehetett szó – az anyagi transzfer tehát egyértelműen egyirányú. Gondozási segítséget ellenben a legtöbb család tudna nyújtani, legalább olyan formában, hogy a gondozásra szoruló nagyszülőt a saját háztartásukba költöztetnék. Ugyanakkor tisztában vannak vele, hogy ez konfliktusokkal jár, emiatt csak végszükség esetén ajánlanák fel. A magasabb státuszú családok számára viszont egyértelműen a jó minőségű intézményes ellátás a preferált megoldás: „édesapám a magán ellátást szeretné, meg is fogalmazta már, hogy neki azért is jó, hogy külföldön dolgozik, hogy van már annyi felhalmozott tőkénk, ha majd rászorulnak, akkor meg tudják az ilyesmit fizetni” (Pap apa).

A segítségnyújtási, gondozási gyakorlatok elemzésekor olyan kevésbé elemzett területekre is érdemes külön kitérni, mint a matrilineáris, vagyis anyalánya kapcsolatok, illetve az apák gondozáshoz fűződő attitűdváltozása.¹⁴

Anyalánya kapcsolatok. Az anyalánya kapcsolatok erőssége, gondozásban való elsődlegessége a szakirodalom szerint az iparosodással, a földrajzi mobilitással tört meg. A nagyszülői interjúk alapján a matrilineáris gondozással kapcsolatos munkamegosztásnak az alábbi dimenzióit különíthetjük el: *kölcsönös* vagy *egyirányú*, *intenzív* vagy *alkalmi*, *adott időszakra korlátozódó* vagy olyan, amely a *teljes életút során intenzív* marad. A kölcsönös segítségnyújtás elsősorban a nagyszülői és dédszülői generáció között működik, normatív elvek mentén. A nagyszülők és szülők között viszont már inkább egyirányú a transzferáramlás: a nagyszülők sokkal többet adnak, mint amennyit kapnak. A legjellemzőbb minden generáció esetén az alkalmi segítségnyújtás: az anya főként az unoka megszületésekor segédkezik, később azonban már kis mértékben. Kiterjedhet a gyermekgondozásra, a háztartásra és a férj ellátására is, de a későbbiekben – jellemzően a saját lakás megszerzésekor – meglazul a kapcsolatuk. Intenzív gondozásra jó példa, amikor az anya és a lánya közeli vagy akár azonos munkahelyen dolgozik azért, hogy felváltva tudják gondozni a kisgyermeket: „Mikor visszamentem gyestről, akkor úgy dolgoztunk, hogy egyik héten ő volt délutános, én azon a héten délelőtti voltam. Úgy hogy a gyermekre mindig tudott valaki vigyázni” (Gál nagymama). Az ilyen típusú munkamegosztás

¹⁴ Vö. pl. Spéder 2011.

azokban a családokban gyakori, ahol a férj teljesen hiányzik a gondozásból. A teljes életút során tartó intenzív és kölcsönös segítségnyújtás az az eset, amikor a gondozás körbe ér: az anya és lánya közti kapcsolat életük végéig szoros marad, s a gyermekgondozásban nyújtott nagyszülői segítséget a lány viszonozza: „Anyukám egy jószágos mama volt, akit nagyon szeretttünk, mivel ő nem dolgozott, az egész élete abból állt, hogy minket felnevelt. Az anyunak a mai napig hálás vagyok, hogy ennyi mindent segített nekem. [...] ezt visszafizetni nem lehet, csak azzal, hogy az ember gondoskodik utána még, vele vagyok, mindennap megkérdezem, hogy mire van szüksége, feljárom hozzá. Így” (Varga nagymama). Az anyákkal készült interjúk azonban egyértelmű törést mutatnak ezekben a kapcsolatokban. Az anyák generációja jóval kevésbé, inkább csak alkalmanként számít a szülei gondozási segítségére, és a viszonzás sem olyan magától értetődő már. Ezeket az anya-lánya kapcsolatokat sokkal inkább egy baráti, mellérendelő viszony jellemzi: gyakori, hogy mindent megbeszélnek, de az anyák jellemzően már kritikusabbak, nem fogadják el a szülei nézeteit, értékrendjét. „Bármit meg lehetett beszélni, főleg inkább anyuval, de mindkettőjükkel is lehet, még a mai napig is lehet barátként tekinteni őket. Nem szólnak bele az életembe, elmondják a véleményüket, de csak tanácsként, nem kell megfogadni. Amiben tudnak, bármikor lehet rájuk számítani” (Horváth anya). A saját helyzetüket ugyanakkor sokkal nehezebbnek érzik, mint a szüleikét, éppen a „hagyományos” nagymamák hiánya miatt: Nem, én nekem sokkal nehezebb dolgom van, mint anyunak. Mert az egy dolog, hogy ők [ti. a nagyszülők] vannak, de nincsenek. Tehát nekem be kell osztanom, hogy mikor mit csináljak a gyerektől, és anyunak ez nem volt gond, mert ott volt mama. Most anyu, szóval anyu nem egy nagymama, mint ahogy én elképzelem, hogy egy nagymama olyan kis kendős, meg bübüzgetős, na most anyu meg az anyu korosztálya nem, szóval nekik hajtani kell, hogy ők mire majd kendős öregasszonyok lesznek, ők majd tudjanak annak élni. És így sokkal nehezebb nekem” (Kovács anyuka).

Az apák szerepváltozása. Különösen látványos az apák attitűdjében bekövetkezett változás, ha a generációk élettörténeteit hasonlítjuk össze. A dédapák generációja szinte egyáltalán nem vett részt a gyermekgondozásban, minden ezzel kapcsolatos feladat a feleségekre és a nőrokonokra hárult. Saját szüleiktől elsősorban erkölcsi nevelést kaptak: becsületesség, munkaszeretet, kötelességtudás, fegyelem voltak a központi értékek, melyek köré a nevelésük szerveződött. („Jól neveltek. Mindig a becsületre, tisztességre, ne hazudj fiam, mindig mondd meg az igazat, becsületesen keresd a kenyered, a két kezed munkájával, ne lopással, vagy más dolgokkal” – Sós dédapa). A nagyapák nemzedékének gyermekkorára a történelmi változások jobban rányomták a bélyegüket, sokat beszélnek az interjúkban az akkori politikai viszonyokról, illetve az események családjukra gyakorolt hatásáról (fontosabb események pl. a „kulákozás”, a

beszolgáltatások, a téészesítés, az 1956-os események). Sok értelmiségi családban az apa kettétört egzisztenciájú politikai üldözött volt, akitől kifejezetten féltek a gyermekei. Az 1970-es évektől – mikor a nagyapák generációja szülővé vált – kezdett el általánossá válni a második gazdaságba való bekapcsolódás (háztájizás, maszekolás). Ennek következtében felerősödött minden az anyagi jóléthez, gyarapodáshoz és a megélhetéshez kapcsolódó érték jelentősége. A családfők gondolkodásmódját, cselekvéseit ez határozta meg, ami része volt a Kádár-rendszer és a lakosság között 1956 után köttetett alkunak is, hiszen aki 12–14 órát dolgozik, nem ér rá politizálni. A nagyapák gyerekei tehát szintén ritkán látták otthon az apjukat, az interjúkban sokan beszélnek vasárnapi vagy ünnepi apáról és hétköznapi anyáról, ezzel is utalva a szülők gyermekgondozásban betöltött eltérő szerepére. Míg a nagyszülők nemzedéke a tanítatás hiányát kéri számon saját szülein, addig az apák nemzedéke a szabadság hiányát, a fizikai bántalmazást, a tekintélyelvűséget. Értékrendbeli átrendeződés figyelhető meg: a dédszülők értékrendjének csúcán a munka állt, a nagyapák számára fontosabb volt a tanulás, az apák felfogásában pedig az autonómia, a demokratikusabb családi berendezkedés, a személyiség tiszteletben tartása és az individuális értékek kerülnek előtérbe. („Voltak rosszul bevett szokásai, hogy amíg otthon vagyunk, az van, amit ő akar, így szerintem nagyon el tudja rontani diktatórikusan a gyermekével a kapcsolatot. Én biztos nem így fogok viselkedni a gyermekemmel” – Varga apa).

A fontosabb eredmények összefoglalása

A tizenkét családdal készült interjúk elemzésével többek között azokra a kérdésekre kerestük a választ, hogy a nagy- és dédszülők miért (ill. miért nem) vesznek részt az unokáik gondozásában, milyen feltételek mellett valószínűbb a segítségnyújtás, mit adnak át a nagy- és dédszülők, ill. mit várnak el tőlük a szülők, hogyan tudja befolyásolni mindezt az intézményi környezet és a családpolitika történeti változása.

A generációk életútjának összevetése alapján e változások irányáról általánosságban megállapíthatjuk, hogy egyértelműen nő az individualizáció jelentősége. Ez alatt azt értjük, hogy nő az egyéni választás szerepe a döntésekben, az életút, valamint az intergenerációs transzferek alakításában. A szülői generációban már megtörik az életút linearitása, mindenki saját magáért felelős, maguk választják meg, hogy mely családtagjuknak és milyen formában nyújtanak segítséget, illetve kitől mit fogadnak el. Ugyanakkor a változásokat nem érzik egyértelműen pozitívnak. Jó példa erre a nagyszülőkép átalakulása, amit az egyik anya némi nosztalgiával így jellemezett: „már nem nagymamák a nagymamák” (Kovács anyuka).

A generációk életútját végigkövetve társadalmi státusz, mobilitás, anyagi jólét szempontjából a nagyszülői generáció helyzetét találtuk a legjobbnak. A második világháború utáni években születtek, a gazdasági fellendülés és a társadalmi mobilitás tehát új lehetőségeket nyitott meg előttük a felemelkedésre, ezért *karriernemzedékként* is szokták őket emlegetni. Ugyanakkor jelenleg ők alkotják az ún. *szendvicsgenerációt*: aktív koruk ellenére a gondozási terheik a szüleik és a gyermekeik irányában is fennállnak. A szülők generációja az 1970-es évek végén született, az ő lehetőségeiket erősen behatárolta a rendszerváltás után bekövetkezett társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás.

A társadalmi-gazdasági változások befolyásolták a dédszülők és a nagyszülők segítségnyújtási gyakorlatát is. Míg a dédszülői generáció esetén a helytípusú (együtt lakás) segítségnyújtás volt inkább domináns, addig a középgeneráció esetén – párhuzamosan a Kádár-korszak életszínvonal-növelő intézkedéseivel – már inkább a vagyoni (lakásvásárlás) támogatás.

Az unoka gondozásának elkülöníthetők a mennyiségi és minőségi jellemzői, azonban mindkettőben változás figyelhető meg. A nagyszülők a dédszülökhöz képest időben már kevesebbet és ritkábban segítenek, jellemzőbb az alkalmi segítségnyújtás. Az okok azonban összetettek. A segítségnyújtás csökkenését eredményezi, hogy a nagyszülők gazdaságilag még aktívak, emiatt kettős gondozási teher nehezedik rájuk. Úgy érzik, a szülők kevésbé szorulnak rá a segítségre (pl. mert az anya a fizetett szülői szabadság miatt otthon van a gyerekekkel, vagy anyagilag megengedhetik maguknak a gyermekfelügyelet finanszírozását), de maguk a szülők sem feltétlenül tartanak igényt a gondozási segítségre (pl. mert nem értenek egyet a nagyszülő generáció nevelési elveivel). A gondozással kapcsolatos tevékenységek ugyanakkor bővülnek, tudatosabbá válik a gyermekekkel való foglalkozás, és megjelenik a tudás átadásának igénye. Fontos változás, hogy a férfiak szerepkészletében – különösen az apák generációja esetén – lassú elmozdulás figyelhető meg egy érzelemgazdagabb (meleg, megengedő) apatípus irányába. Ezek az apák a korábnál egyenrangúbb kapcsolatra törekcsenek a házastársukkal és a gyermekükkel (segítenek a háztartási munkában, a gyermeknevelésben, erős kötődést igyekeznek kialakítani a gyermekükkel).

Ami a transzferallokáció funkcióit illeti, a nagy- és dédszülők részéről két funkció volt egyértelműen beazonosítható. Egyrészt a segítségnyújtásra való képesség az idősek számára valóban jelentheti azt, hogy még hasznos tagjai a családnak. Az interjúkban ugyanakkor nem jelent meg feladatukként sem a fiatalok viselkedésének szabályozása (sőt, ennek épp ellenkezőjéről számoltak be), sem a jólétük biztosítása (hiszen többen azt említették, hogy az unoka szüleinek anyagi helyzete jobb, mint az övék valaha is volt). A gondozás mint közösségteremtő, integráló erő azonban szintén felmerült az interjúk során: nem csak az anya-lánya kapcsolat, hanem az egész család viszonylatában, vagy

ahogy az egyik interjúalany megfogalmazta: „a nagymama vasárnapi ebédje tartja össze a családot” (Somogyi apa).

Ha a magyar „jóléti állam” második világháború előtt kezdődő és máig tartó változását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a családpolitikai rendszerünket erős intézményi útfüggés jellemzi (Gyarmati 2010). Ez azt jelenti, hogy a családpolitika elsődlegesen kimondott célja mindmáig a termékenység növelése. Az ellátások rendszere az 1970-es évektől alig változott (főként munkaviszonyhoz kötött, pénzbeli ellátások jellemezték a rendszerváltásig, azóta a foglalkoztatás csökkenésével párhuzamosan nőtt az univerzális, illetve a segélyszerű ellátások aránya). Ez a fajta maternalista, familista családpolitika (Dupcsik – Tóth 2008) nem kívánja levenni a nők válláról a gondozással járó terheket. Elvárja a női munkavégzést, ugyanakkor nem biztosít számukra lehetőséget a munka-család összehangolására, sem a munkavállalói jogokon, sem az intézményes kisgyermekellátás férőhelyeinek biztosításán keresztül. Ilyen intézményi környezetben a szakirodalom szerint a családok kénytelenek a belső erőforrásaikra támaszkodni, az egyén elsősorban a családjától remélhet segítséget, az erős kötések dominánsak (ebből következik az állammal szembeni bizalmatlanság is). Az interjúk alapján azonban nem ezt tapasztaltuk. A várakozásainkkal ellentétben a generációk között egyértelműen lazulnak a kapcsolatok („széthullanak a klaszikus kötelékek” – ahogy Horváth anyuka meg is fogalmazta). Megfigyelhető az anyák generációjának izolálódása, az anya-gyerek kapcsolatok szimbiózisa (több anya is megfogalmazta, hogy gyermeket mindig is szeretett volna, de férjre igazából nincs szüksége); a kortárs női kapcsolatok, hálózatok keresése, amit csak megerősít a hosszú, rosszul fizetett gyermekgondozási szabadság és a fizetett munkalehetőségek hiánya. Mindezek a folyamatok negatívan hatnak az apák szerepváltozására is: hiába kezdődött el náluk a nagyapák generációjánál jelentősebb értékrendbeli, attitűdbeli változási folyamat – párhuzamosan a nyugat-európai trendekkel –, ha az intézményes keretek, a tradicionális családkép és a maternalista családpolitika továbbra is csak az anyák gondozási szerepét ismeri el és támogatja. A kutatás legfőbb tanulsága talán annak megállapítása lehetne, hogy a jóléti szolgáltatások hiánya (visszautalva a korábban bemutatott kizorító-hipotézisre) ma már nem hoz létre sem intergenerációs, sem generációs szolidaritást. Közpolitikai szempontból a napközbeni kisgyermekellátás fejlesztése tehát nemcsak a női foglalkoztatás, a termékenység növelése, hosszabb távon a női szegénység szempontjából tűnik kulcskérdésnek, hanem az intergenerációs kapcsolatok mennyisége és minősége szempontjából is.

IRODALOM

- Albertini, Marco – Kohli, Martin – Vogel, Claudia 2007: Intergenerational transfers of time and money in European families: common patterns – different regimes? *Journal of European Social Policy*, 17, 319–334.
- Arrondel, Luc – Masson, Andre 2006: Altruism, exchange or indirect reciprocity: what do the data on family transfers show? In Kolm, Serge-Christophe – Ythier, Jean Mercier (eds.): *Handbook of the economics of giving, altruism and reciprocity. 2. Applications*. North-Holland – Elsevier, 971–1053.
- Attias-Donfut, Claudine – Ogg, Jim – Wolff, François-Charles 2005: European patterns of intergenerational financial and time transfers. *European Journal of Ageing*, 2(3), 161–173.
- Barranti, Chrystal C. R. 1985: The grandparent/grandchild relationship: Family resource in an era of voluntary bonds. *Family Relations. Journal of Applied Child and Family Studies*, 34(3), 343–352.
- Becker, Gary S. 1991: *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London – England.
- Becker, Gary S. – Tomes, Nigel 1986: Human Capital and the Rise and Fall of Families. *Journal of Labor Economics*, 4(3), S1–S39.
- Bengtson, Vern L. 2001: Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1), 1–16.
- Bernal, J. G. – Anuncibay, R. 2008: Intergenerational grandparent/grandchild relations: the socioeducational role of grandparents. *Educational Gerontology*, 34, 67–88.
- Brannen, Julian – Moss, Peter – Mooney, Ann 2004: *Working and caring over the twentieth century. Change and continuity in four-generation families*. Palgrave Macmillan.
- Clarke, Lynda. – Roberts, Ceridwen 2004: The meaning of grandparenthood and its contribution to the quality of life of older people. In Walker, Alan – Hennessy, Catherine Hagan (eds.): *Growing Older Quality of Life in Old Age*. Open University Press, London, 188–209.
- Coall, David A. – Hertwig, Ralph 2010: Grandparental investment: Past, present, and future. *Behavioral and Brain Sciences*, 33, 1–59.
- Cseh-Szombathy László 2002: A rokonság szerepe a mai társadalomban. In Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések. Demográfiai szöveggyűjtemény*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 68–80.
- Daly, Mary – Lewis, Jane 2000: The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*, 51(2), 281–298.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Dykstra, Pearl A. 2010: *Intergenerational family relationship in ageing societies*. United Nation Publication.
- Fink, Janet 2004: Question of care. In Fink, Janet (eds.): *Care. Personal lives and social policy*. The Policy Press, Bristol, 2–38.
- Gábos András 2005: *A magyar családtámogatási rendszer termékenység hatásai*. Doktori disszertáció. BCE, Budapest. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/gabos_andras.pdf

- Gyarmati Andrea 2010: *Útfügges és változás a magyar családpolitikai rendszerben, 1989–2010*. Kézirat. https://www.academia.edu/7808543/utfugges_es_valtozas_a_magyar_csaladpolitikai_rendszerben_1989-2010_
- Gyarmati Andrea 2011: Nagyszülők és unokák. Az intergenerációs kapcsolatok jellege és változása. *Kapocs*, 51, 10(4), 2–18.
- Haas, Linda 2003: Parental leave and gender equality. Lesson from the European Union. *Review of Policy Research*, 6, 89–114.
- Haberkmern, Klaus – Szydlik, Marc 2010: State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. *Ageing and Society*, 30, 299–323.
- Hagestad, Gunhild O. 2006: Transfers between grandparents and grandchildren. The importance of taking a three-generation perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 18, 315–332.
- Hagestad, Gunhild O. – Uhlenberg, Peter 2007: The impact of demographic changes on relations between age groups and generations. A comparative perspective. In Schaie, K. Warner – Uhlenberg, Peter (eds.): *Social structures. Demographic changes and the well-being of older persons*. Springer Publishing, New York, 239–261.
- Jendrek, Margaret P. 1993: Grandparents who parent their grandchildren – effects on lifestyle. *Journal of Marriage and Family*, 55(3), 609–621.
- Joung, Michael – Willmott, Peter 1999: *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Klinger András (szerk.) 1996: *Demográfia*. KSH – ELTE, Budapest.
- Kohli, Martin 1999: Private and public transfers between generations. Linking the family and the state. *European Societies*, 1(1), 84–104.
- Kohli, Martin – Kunemunk, Harald – Motel, Andreas – Szydlik, Marc 2000: Families apart? Intergenerational transfers in East and West Germany. In Arber, Sara – Attias-Donfut, Claudine (eds.): *The myth of generational conflict. The family and the state in ageing societies*. Routledge, London, 88–99.
- Leira, Arnlaug. – Saraceno, Chiara 2002: Care. Actors, relationships and contexts. In Hobson, Barbara – Lewis, Jane – Siim, Birte (eds.): *Contested concepts in gender and social politics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 55–83.
- Medgyesi Márton 2005: *A nemzedékek közötti transzferek és a társadalmi státusz átörökítése*. Doktori disszertáció. BCE, Budapest.
- Nauck, Bernhard – Steinbach, Anja 2009: *Intergenerational Relationships*. RatSWD Working Paper Series 116. German Council for Social and Economic Data (RatSWD), Berlin.
- Pew Research Center (ed.) 2010: *The Return of the Multi-Generational Family Household*. Washington. <http://pewsocialtrends.org/files/2010/10/752-multi-generational-families.pdf>
- Post, Wendy – van Poppel, Frans – Van Imhoff, Evert – Kruse, Ellen 1997: Reconstructing the extended kin-network in the Netherlands with genealogical data. Methods, problems, and results. *Population Studies*, 51(3), 263–278.
- Spéder Zsolt 2002: Generációk és élethelyzetek. Háztartások közti segítő kapcsolatok. In Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet*. Gyorsjelentés. KSH NKI, Budapest, 96–107.

- Spéder Zsolt 2011: Ellentmondó elvárások között. Családi férfiszerepek, apaként a mai Magyarországon. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI, Budapest, 207–228.
- Sussman, Marvin B. – Burchinal, Lee 1962: Kin family network. Unheralded structure in current conceptualizations of family functioning. *Marriage and Family Living*, 24, 231–240.
- Tomassini, Cecilia – Glaser, Karen – Wolf, Douglas A. – van Groenou, Marjolein I. Broese – Grundy, Emily 2004: Living arrangements among older people. An overview of trends in Europe and the USA. *Population Trends*, 115, 24–34.
- Török Péter (szerk.) 2005: *Képek az albumból. Munka és gondozás négygenerációs családok életében*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Watkins, Susan Cotts – Menken, Jane A. – Bongaarts, John 1987: Demographic foundations of family change. *American Sociological Review*, 52, 346–358.
- Wolfe, Alan 1989: *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.

Tárgyszavak:

Család
Gyermekgondozás
Intergenerációs transferek

**SOME ASPECTS OF THE INTERGENERATIONAL CHANGES IN
GRANDPARENTAL CHILDCARE IN HUNGARY. A QUALITATIVE
ANALYSIS**

Abstract

The author examines one type of intergenerational transfers, the grandparental childcare, on the basis of a secondary analysis of an interview study on multi-generational families carried out in Hungary in 2004. In this paper she would like to know why grandparents help or do not help in child-care, under what conditions grandparental help is more probable, what grandparental help consists of, what parents expect from the grandparents, how the institutional context, the changing or unchanging family policy affects all these things. The main findings of the paper are the obviously changing role of grandparents, the increasing effect of individualisation on intergenerational transfers, the changing quantity and quality of childcare directly and indirectly influenced by family policy or the type of care system.

VÁNDORLÓ DIÁKOK¹

RÉDEI MÁRIA²

„Felhívunk minden országot a [hallgatói] mobilitás növelésére, hogy biztosítsák a mobilitás magas minőségét, hogy tegyék változatosabbá azt és szélesítsék annak hatókörét. 2020-ban az Európai Felsőoktatási Térség végzős hallgatói közül legkevesebb 20 százaléknak kell külföldi tanulmányi vagy képzési tapasztalatokkal rendelkeznie.”

(Európa felsőoktatásért felelős minisztereiinek nyilatkozata Leuven/Louvain-la-Neuve, 2009. április 28–29.)

Bevezetés

A tanulmányi célú mobilitás 2012-ben is minden eddigi mértéket meghaladóan növekedett világszerte, akár a beiratkozott graduális és posztgraduális tanulókat, akár a távtanulókat és a tudás átadásának más virtuális formáit vesszük is alapul. A tanulók számára kiadott tartózkodási engedélyek jellegzetességei megmutatják, hogy egyes országok vonzani próbálják a diákokat, hiszen a jövő kulcskérdésének tekintik, hogy minél több jó képességű hallgató tanuljon az országban. Azokban az országokban azonban, ahol a gazdasági környezet nem képes versenyképes oktatást és munkahelyeket biztosítani, alig tudják megakadályozni a hallgatók távozását, és csak abban bízhatnak, hogy a külföldön tanulók többsége idővel visszatér majd. Az előbbit proaktív, utóbbit követő jellegű politikának tekinthetjük.

Az Európai Unió mobilitás programjai az elmúlt tanévben 232 ezer hallgatót támogattak. A mobilitás kiemelt projekt, a következő tanévre 300 ezer fős támogatást különítettek el erre a célra. Hasonló trendek jellemeznek egyes felzárkózó országokat is, Brazília és Szaúd-Arábia például nagyszabású terveket dolgozott ki. A programok az érintett országokat próbálják bekapcsolni a globális folyamatokba, és az ehhez szükséges szellemi erőforrásokat és kapcsolatokat kívánják biztosítani. Mexikó, Törökország és Indonézia például a nemzeti össztermékük egyre növekvő hányadát költik arra, hogy nemzetközi téren versenyképes tudású embereket képezzenek ki. Változatlanul Szinga-

¹ A tanulmány az MTA Demográfia Osztályközi Állandó Bizottsága, az MST Demográfiai Szakosztálya, a KSH és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete szervezésében, „A Magyar Tudomány Ünnepe” alkalmából 2012. november 26-án rendezett konferencián („Hazai népesedési problémák és európai perspektívák”) elhangzott előadás szerkesztett változata. Minderről részletesen lásd: Rédei 2006.

² ELTE Földtudományi és Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, e-mail: redehymari@gmail.com.

púr, Korea, Malajzia, Japán, Kína és India áll a küldő országok között az első helyen. Ezekben az országokban nemcsak felnőtt egy fizetőképes korosztály, de a világra való nyitottság, az otthoni gazdaság fellendülése további motivációt jelent számukra. Ausztrália a regionális ázsiai kapcsolatok fejlesztése szempontjából alapvető fontosságúnak tartja, hogy minél nagyobb arányban kapcsolódjék be a nemzetközi oktatásba. Az Amerikai Egyesült Államok hivatalos közlése szerint az általuk fogadott közel 800 ezer külföldi diák – az egy év alatt produkált fogyasztási és foglalkoztatási többlet révén – az amerikai gazdasághoz mintegy 23 milliárd dollár értékben járult hozzá. Korábban a nagy befogadó országokban a bevándorlás elsősorban a benépesítés szempontjából volt fontos, ma inkább a szellemi tőke beáramlása, a fogyasztás és a foglalkoztatás növekedése áll a figyelem középpontjában.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a magas életszínvonalal rendelkező országokban tízszer annyian jutnak a szellemi tőke reprodukcióját biztosító külföldi tanuláshoz, mint a szegény országokban. Mindez a regionális egyenlőtlenségek újratermelődésének egyik globális forrása.

Áttekintés a külföldi tanulmányokról és a hallgatók letelepedéséről

Az adatok azt mutatják, hogy a tanulmányi célú mobilitás országonként eltérő mértékben ugyan, de évente 3–5%-kal nő. Ez a folyamat termeli ki a jövő magasan képzett elitjét. Ez ma már közel 4 millió, hálózatba szervezett egyént jelent. Egyértelműen az oktatás globalizációjáról beszélhetünk, hiszen a külföldön végzettekről on-line személyes információk állnak rendelkezésre, ami lehetővé teszi számukra, hogy megfelelő kereslet esetén a világ bármely részén munkába álljanak. Minden harmadik-hatodik hallgató a tanulmányai végéhez közeledve a letelepedés mellett dönt. Ebben a nyelvtudásnak, az üzleti élet szereplői munkapiaci aktivitásának és a kedvező ösztöndíj-lehetőségeknek van elsősorban szerepük. Az Erasmus program keretei között kint tanuló magyar hallgatók közül a legjobb eredményekkel rendelkező 15% meghosszabbítja külföldi tanulmányait, ami nagymértékben növeli annak esélyét, hogy külföldön folytatják tovább tanulmányaikat, illetve vállalnak majd munkát.

Nem mindig ilyen közvetlen a kapcsolat a külföldi tanulmányok és a külföldön való megtelepedés között. Például a nagy befogadó országokban alkalmazott pontrendszer preferálja azt, ha valaki az adott országban szerezte a bizonyítványát, vagy legalábbis elvégzett ott néhány szemesztert, illetve dolgozott már ott gyakornokként vagy mint „holiday worker”. Az alábbi forrás évente rangsorolja a migráció tíz legfontosabb válfaját, és a 2012. decemberi kiadásában kilencedik helyre sorolja a tanulmányi célú mozgást.³ Ebben a közlésben J. O’Leary, az egyetemi rangsorokat készítő ügynökség konzulense úgy fogalmaz, hogy a tanulmányi célú mozgás megállíthatatlanul nő az egész világon, és a fiatalok egyre inkább a világ vezető oktatási intézményeit célozzák meg. Miért? – tehetjük fel a kérdést. Nemcsak az itt szerzett bizonyítvány szolgál később referenciául, hanem a hallgatói kapcsolatrendszer, az oktatók ajánlása is nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a megszerzett tudással mielőbb karriert fusson be valaki.

³ <http://www.migrationpolicy.org/article/top-10-2012-issue-9-international-student-mobility-rises-and-countries-look-to-capitalize>

A hallgatói mobilitás mint a migrációs szabályozás része

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) deklarálja az élethez, a biztonság-hoz és a szabadsághoz való jogot. A Római Szerződés (1957) kimondja: mindenki szabadon elhagyhatja bármelyik országot, beleértve a sajátját is. A kivándorlás emberi jog, ellentétben a bevándorlással. A szerződés a szabad mozgást a négy szabadságjog (tőke, áru, szolgáltatás és a személyek szabad mozgása) összefüggés-rendszerében helyezi el (Rédei 1999). Felállította azokat az általános és országos szintű szabályokat, amelyekhez a szerződő országok kormányainak a gyakorlatukat kell igazítaniuk. A szerződés a diákokat az egyéb személyek kategóriájában említi, mint olyanokat, akik tartózkodási jogosultságot kapnak. Mintegy négy évtized telt el, mire a jogalkotók a szabályozás szintjén visszatértek a hallgatói mobilitás kérdésére (Gellérné 2008).

2006-ban az Európai Unió új irányelveket fogalmazott meg a hallgatói státusra vonatkozóan. Erre nemcsak a hallgatói migráció megnövekedése adott okot, hanem a diákok külföldi tartózkodásával együtt járó szociális problémák is. Az új irányelv szerint a kiadások nem szabad, hogy csak a fogadó államokat terheljék, hanem a küldő országoknak is részt kell ebben vállalniuk. Itt célszerű utalni a diákokra vonatkozó 93/1996. évi EK rendeletre, amely kötelezővé teszi a tartózkodás idejére az egészség-biztosítást, noha arról a belépőnek elegendő nyilatkoznia, és csak később kell dokumentumokkal igazolnia annak meglétét. Ebben az időszakban megnőtt azoknak a többségében harmadik országból származóknak a száma, akiktől a tandíj vagy a beiratkozási díj megfizetését, az egészségbiztosítás igazolását csak akkor kérték, amikor már az országban tartózkodtak. Sok külföldi diák már azelőtt eltűnt a hatóságok szeme elől, mire a szükséges igazolásokat be kellett volna nyújtania. Ebben az időszakban a legtöbb országban a tanulói tartózkodás alsó életkori határát 18 évről 14 éves korra szállították le.⁴ Vitás kérdés az is, hogy mekkora megélhetési költséget kérjenek számon az érkezőtől. Az országok többsége a minimálbér egyharmadát tekinti szükségesnek. Erre az időszakra nemcsak a mennyiségi növekedés, de a térbeli terjeszkedés is jellemző. Mindez újabb kérdéseket vetett fel, amint egyre többen érkeztek a nagy befogadó országokba távoli és nagyon eltérő jogi feltételekkel rendelkező területekről. A korábbi gyarmati területről érkezők, akik nyelvi-kulturális szempontból a legszámottevőbb csoportot alkották, az első időszakban külön szerződési kategóriába tartoztak. A migrációs szabályozásban bilaterális szerződések szabályozták a küldő és a fogadó országokban jelentkező problémákat. A kedvezmények körének fokozatos bővítése jelentette a fő tendenciát e téren.

Mint említettem, a diákokat érintő szabályozás számos kérdést vet fel a támogatás és a kedvezményezettség vonatkozásában. Ezt és a könnyebb bejutást figyelembe véve önmagában is nőtt a hallgatói migráció. Ehhez járul hozzá az, hogy a hallgatóknak a legtöbb országban engedélyezték a heti 10–20 órás munkavégzést, ami jelentős mértékben hozzájárult a megélhetési költségek fedezéséhez. Különbségek mutatkoznak abban is, hogy a diákmunka bejelentés-köteles-e vagy sem. A kedvezmények hatására a hallgatói jogviszony elhúzódik, ami általában nem azt jelenti, hogy nem fejezik be az eredetileg megkezdett tanulmányokat, hanem inkább azt, hogy párhuzamosan újakat is kezdenek. Tehát a tanulói jogviszonyhoz kapcsolódó kedvezőbb adófizetés, az utazási és egyéb kedvezmények arra ösztönözik őket, hogy ebben a kategóriában maradjanak.

⁴ A diák- vagy hallgatói migráció egyik lehetséges definiáló tényezője ez az életkori határ lehetne.

Mivel nőtt azoknak a külföldi személyeknek a száma, akik családjukkal együtt érkeztek és kezdték tanulmányaikat, valamint munkát is vállaltak, egyre több és bonyolultabb helyzetben kellett a hatóságoknak és az oktatási intézményeknek állást foglalniuk. A következőkben csak néhány jellemző kérdést sorolunk föl, amellyel az új helyzetet próbáljuk érzékeltetni. Folyamodhatnak-e a tanulók eltartási támogatásért a fogadó államban, ha egyidejűleg munkavállalók is? Jelentkezhetnek-e a hallgatók az egyik országból egy másik ország ösztöndíjaira, szakképzési programjaira? Lehet-e a megkötött bilaterális szerződés hátrányos a befogadó ország diákjaira? Miként függnek össze a munkaviszonnyal a szociális juttatások? Az állampolgárság miatt lehet-e diszkriminatív a bánásmód, ami egyébként ellentétes az európai közösségi joggal? Jár-e tanulói ellátás annak, aki más ország állampolgára? A tanuláshoz való jog mennyiben független az állampolgárságtól? A bevándorló munkavállalók gyermekei milyen jogokkal bírnak? Mikor lesz a diák státusból önálló, huzamos tartózkodásra jogosító helyzet? Ezt az adott országban eltöltött évek száma vagy a tartózkodás formája határozza meg?

Az intézmények oldaláról a kérdések még bonyolultabban merülnek fel. A Maastrichti szerződés kimondja, hogy az oktatás terén (sem) lehet diszkriminatív feltételeket alkalmazni (tehát pl. a tandíjfizetés tekintetében). Ugyanakkor a legtöbb országban az oktatási intézmények az ún. fejkvótában csak a saját állampolgáraik vagy egy következő lépésben az uniós tagállamok beiratkozott állampolgárai után részesülnek. Ez önmagában nem tette érdekeltté az intézményeket abban, hogy uniós kívüli hallgatókat toborozzanak. Ugyanakkor az egyetemi vezetőknek nem volt diszkrecionális joguk. Később ezeket a jogköröket – mintegy elismerve ezzel az egyetemi autonómiát és a versenyképes oktatást – mégis a rektorok döntési körébe utalták. Így a jogegyenlőség irányába mozdultak el, megszüntetve a különbségtételt a támogatások terén a hazai és a külföldi diákok között. Így a diákhitel vagy más átmeneti támogatások mindenkinek járnak, és biztosítják az oktatáshoz való egyenlő jogok érvényesülését.

A migrációs folyamatok alakulásába ugyanakkor növekvő mértékben szoltak bele a multinacionális cégek. A nemzetközi vállalatok arra törekedtek, hogy a legjobb hallgatókat már tanulmányaik során üzleti ösztöndíjakkal magukhoz kössék. A tanulási célú migráció egy részét tehát a nemzetközi szervezeteknél vagy a transznacionális vállalatoknál foglalkoztatott, illetve ösztöndíjas vagy ún. cirkuláló hallgatók adják.

Összességében az integrálódás egyre erősödik, így a migráns diákok is részesülhetnek a fogadó államok megfelelő juttatásaiban és kedvezményeiben. Az egyes országok gyakorlatából fokozatosan tűnnek el mindazok a korlátozások, amelyek a szabad áramlást akadályozzák. Az egyes országok célja, hogy a képzett munkaerőt mint jelentős fejlődési potenciált jelentő tényezőt megtartsák, és a külföldi tanulmányok csak átmeneti jellegűek legyenek.

A tanulási célú migráció előrejelzi a képzett munkaerő mozgását

A szellemi tőke építésének minden fázisa a későbbi tanulásra, képzésre nyújt motívációt. Az együtt töltött iskolai évek és a közös tapasztalatok olyan hálózatot hoznak létre, amely a munkaerőpiacon informális kapcsolatépítő erőt jelent. A hallgatói mobilitás fogékony életkorban valósul meg, és lehetővé teszi a korai karrierépítést, valamint a költségek mielőbbi megtérülését.

A magasan képzett munkaerő mozgása nem új keletű jelenség. Az ún. nemzetközi kereskedelmi levelezők már a 19. század közepétől elsősorban idegen országokban kaptak nyelvi képzést, ezáltal a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok építőivé váltak. A magasabban képzettekkel kapcsolatos kutatások az 1960-as években indultak meg. A vizsgálatok elsősorban az „agyelszívás” folyamatára irányultak (Fortney 1972). A képzett európaiakat, főként az angolszász országokból, ebben az időszakban az Amerikai Egyesült Államok munkaerő-piaca számára toborozták (Adams 1968). 1956 és 1967 között csaknem háromszorosára nőtt az USA-ba tartó tudósok, mérnökök és orvosok száma. A nemzetközi „brain drain” folyamatába a hatvanas évektől a fejlődő világ országai is bekapcsolódtak. A Dominikai Köztársaság 1962-ben végzett orvosainak harmada, a chilei mérnököknek pedig az ötöde hagyta el szülőföldjét, és vándorolt az Egyesült Államokba (Adams 1968).

A hetvenes és nyolcvanas években a szakértők inkább a kibocsátó országok iránt érdeklődtek, és a szellemi erőforrásaikban elszenvedett veszteségükről készültek elemzések. A fejlődő országok kiemelt figyelemben részesültek, összefüggésben az akkoriban lejátszódó függetlenedési folyamattal (Baghwati 1964, Portes 1976, Zahlan 1977). Az „agyelszívás” eredményeként a szellemi erőforrásokban elszenvedett veszteség főként az afrikai, ázsiai és a karibi térséget érintette.

A nyolcvanas és kilencvenes években a képzett munkaerő pozíciója a tudás gazdasági felértékelődésével párhuzamosan tovább erősödött (Salt 1997). Ekkor a képzett munkaerő mobilitását inkább a kereslet oldaláról elemezték. A publikációk a globalizációval összefüggésben a vállalati munkaerő áthelyezését és ennek hátterét vizsgálták (Salt – Findlay 1989). Salt egy későbbi tanulmányában (2003) ugyanakkor hozzáteszi, hogy míg az 1980-as évek európai migrációját vizsgáló kutatók „állóvízben” érezhették magukat a vándorlások intenzitását tekintve, addig a kilencvenes évek elején Európa új és merőben ismeretlen helyzetbe került szembe: keletről hirtelen tömeges vándorlás indult meg „Nyugat-Európa virágos kertjei felé”. Az 1990-es évek közepét és végét Közép- és Kelet-Európának az európai migrációs rendszerbe való egyre erősödő integrációja jellemezte (Salt 2003).

A kétpólusú politikai rendszer felbomlásával megváltozott a kutatók érdeklődése. Fontossá vált a nukleáris ismeretekkel rendelkező magasan képzett szakemberek mozgásának feltérképezése, így különösen az oroszok kiáramlása került a fókuszba (Platt – Isard 1999, Tanguy – Wenden 1993). 1989 és 1991 között összességében mintegy fél millióra becsülték azt a magasan képzett kutatói tömeget, amelynek tagjai a nyugati szellemi erőforrásokat növelték. A magasan képzett migránsok rövid időn belül stratégiai jelentőségű fejlesztési feladatokat kaptak, így a befogadó ország gazdaságában növelték a hozzáadott értéket, a kibocsátó országokban viszont távozásuk pótolhatatlan hiányokat eredményezett, késleltették hazájuk gazdasági felzárkózását, a magukkal vitt „know-how”-t pedig átadták a versenytársaiknak. A keleti régióba áramló külföldi beruházások igényelték a helybeni alkalmas munkaerőt, így megvalósult egy ún. „internal brain drain”, azaz a helyi munkaerő beépült a külföldiek által irányított termelésbe, később pedig bekerült annak döntéshozói körébe. Az „agyelszívás” kérdése ismételtelen a délkelet-európai országokból történő kiáramlással kapcsolatban merül fel (Breinbauer 2005).

A korábbi évtizedekben a kiáramló tömeget többé-kevésbé homogénnek tekintették. A jelenlegi megközelítés külön kezeli a kiváló képességűeket, és szerepüket a versenyképesség szempontjából vizsgálja. Az ezredfordulót követően a tanulási célú mobilitás

került a szakmai érdeklődés középpontjába, mivel ezt a magasan képzettek mobilitása előkészítéseként értelmezték (Iredale 2001, Mahroum 2001). Egyértelműen megfogalmazzák, hogy a jelenség a globalizáció folyamatának nemcsak mennyiségi, hanem minőségi indikátora is.

A diákok mozgása a fejlődő régiókból a fejlettek felé irányul, és földrajzilag koncentrált. A fő vándorlási célországok az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság és Ausztrália. Csak manapság mutatkoznak az első jelei annak, hogy az itt végzetek egy része a tanulmányaik befejeztével hazatér. A kutatási eredmények szerint a komoly karriert tervező hallgatók tartósan, de akár végleg is a befogadó országokban maradnak (Castels – Miller 1998, Tremblay 2005). A kutatások elsősorban arra irányulnak, hogy miként választhatók ki a kínálatból a befogadó országok, cégek számára a hasznot hozó migránsok, illetve hogy a kibocsátó országok miként őrizhetik meg a számukra is nélkülözhetetlen, magasan képzett szakembereket.

Az emberi erőforrás 21. századi értelmezése szerint a szellemi tőke fejlődésének szerves része a különböző földrajzi helyeken szerzett tapasztalat, és a szükséges személyiségjegyek mellett kiemelt a jelentősége az így létrejövő kapcsolati tőkének. Salt véleménye szerint statisztikailag ugyan könnyebb mérni a végzettséget, de a készségek, a képességek és a tapasztalatok éppen annyira fontos kompetenciaelemnek számítanak.

Az ezredfordulóra kialakult migrációs viszonyok azonban ellentmondások: a munkaerő mozgása nem olyan liberalizált, mint az egyéb célú vándorlás. A nehézségek ellenére egyértelmű, hogy a mobilitással nyereség érhető el (Rédei 2011). Ez akkor lenne optimális, ha sor kerülne a befogadó ország és a migráns érdekeinek egyeztetésére, ha a csere révén az adott vállalat, régió, de maga a migráns is többletnyereséghez jutna, ugyanakkor a kibocsátó ország humán veszteségének (a képzési költségnek) a kompenzálása is megoldódna. A valóságban többnyire az erősebb fél, vagyis a toborzó és befogadó terület érdekei érvényesülnek. Ugyanakkor egyre többen döntenek a döntési lehetőségeiket növelő szellemi befektetések (így a külföldi tanulás) mellett. A befogadó országok, cégek is érzékelik ezt a változást, és arra törekednek, hogy minél tágabb körből merítsenek, illetve jól kialakított elvek szerint toborozzanak. Csak így szerezhetik meg a többiek elől a legjobbakat. Ott tapasztalható sikeres beilleszkedés, ahol a betelepülők igényeit és a helyi adottságokat folyamatosan egyeztetik, ahol a regionális munkaerő-kereslet nyilvános és az információk naprakészek (Tarrósy – Glied 2012).

A kibocsátó országok eddig nem jártak sikerrel abban, hogy humán erőforrásaik veszteségét közvetlenül visszanyerjék. Ez különösen a magasan képzettek esetére igaz, ők jelentik az igazi veszteséget. Hiszen a képzetlenek kivándorlása jobbra könnyíti az otthoniak gondjain. Ugyanakkor közvetetten, hazautalásokkal, kapcsolatépítéssel képesek a veszteségeket kompenzálni.

A kibocsátók és a befogadók előnyei és hátrányai

A külföldön tanulók tömegét a graduális képzésben résztvevők jelentik, az oktatási intézmények bevételeinek növekedése ebből származik. A legnagyobb verseny azonban a posztgraduális képzésben résztvevőkért folyik. Ennek mozgatórugója nem a közvetlen térítési díj, hanem a kutatási potenciál növelésének szándéka, a presztízs, továbbá a szabadalmakból és kutatási alapokból elnyerhető bevétel. A posztgraduális képzésben való részvétel a kiválóság bizonyítéka, hiszen idáig csak hosszú szelekció után lehet

eljutni. A képzés célja itt közvetlenül a fogadó régió vagy vállalkozás innovációs potenciáljának a növelése. A posztgraduális hallgatók alkalmasak a kutatás és a fejlesztés céljainak megvalósítására, döntő hatást gyakorolhatnak a versenyképességre; őket támogatják, és közülük toboroznak a nemzetközi üzleti élet szereplői.

Érdemi jelentősége van annak, hogy valaki mely intézményben szerezte meg tudományos minősítését. A külföldi posztgraduális tanulmányokra jelentkezők célországai egyben a világ gazdaság fontos stratégiai pontjai. A résztvevők az itt szerzett bizonyítvánnyal a kiválasztás folyamatában elért pozíciójukat igazolják. A nemzetközi üzleti élet többségüket már tanulmányaik során ösztöndíjban részesíti, és a végzést követően körükből toboroz. Ők a cégek számára olyan humán erőforrást jelentenek, amely intézményüket, vállalkozásukat akár a világ élvonalába is emelheti. Az USA-ban PhD fokozatot szerzett hallgatók többsége indiai és kínai. Az indiaiak 82%-a tervezi, hogy az USA-ban marad, és 60%-nak már szerződése is van; a kínaiak esetében 81%, illetve 57%-os ez az arány (Sopemi 2001).

A migránsok szociológiai-demográfiai jellemzőiből következő hatások elemzése a '90-es években kezdődött el. A kutatások elindításának egyik oka az volt, hogy a befogadó országokban a bevándorlók szociális ellátásának terhei növekedtek, és a célországok a járadékok, szociális juttatások harmonizálására törekedtek. A migráns élete során több országban él, ebből fakadóan szükség van arra, hogy az öregkori ellátásra szóló, különböző országokban megszerzett jogosultságait, köztük a tanulói jogviszonnyal összefüggő szociális juttatásokat nyilvántartsák és összehangolják.

A gazdaság nemzetközivé válásával egyre fontosabb kérdéssé válik, hogy a befogadó társadalom toleráns-e, illetve az érkező mennyire alkalmazkodó, hogyan fogadja el új környezetének már kialakult szokásait. Az ismeretek cseréjét, egymás megértését, ezzel együtt az eszmék, gondolatok, meggyőződések, tapasztalatok, a tőke és a személyek szabad áramlását is nyelvi, technikai akadályok hátráltatják. A globális világban az ún. transzferáló szerepnek van nagy jelentősége. Az angolszász országok egyik előnye az, hogy számukra nincsenek nyelvi korlátok, az angol nyelv elterjedésére és a nemzetköziségi kapcsolatokra alapozva működésük során az egész világ kínálatával számolhatnak. A nyelvileg szétdarabolt Európa ennek éppen ellentéte.

A külföldi tanulástól az erre vállalkozók helyzetük javulását várják. A fogékony fiatal életkorban szerzett benyomások nem maradnak hatástalanok a későbbi életszakaszokra sem, és a felnőttkori migrációs döntéseknél is meghatározónak bizonyulnak.

A globalizálódó világ munkaerőpiaca új feltételek között működik. Romlanak az el-tartási arányok, a hosszabb, tanulással töltött életszakaszhoz és az átlagos élettartamhoz képest korán következik be a nyugdíjazás. Mindez nagyobb hatékonyságra kényszeríti az aktív korosztályokat. Napjainkban a munkaerő-piaci szereplők demográfiai cseréje már nem elegendő az ismeretek megújításához. Ezért is szükséges az ismeretek élet-hosszigan történő aktualizálása. Ha egy adott országban megjelenik a nemzetközi tőke, akkor kiütözik a globális és a helyi gazdaság emberi erőforrás-keresletének és -kínálatának differenciája, aminek két kimenetele lehet:

- a külföldi beruházó a helyi munkaerőt felzárkóztatja, közvetíti számukra a nemzetközi elvárásokat, tartós foglalkoztatást ígér (pozitív forgatókönyv)
- nem törődik a helyi munkaerő fejlesztésével, és az átmeneti foglalkoztatás az első esethez képest bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetet hoz létre.

Az első változatban a tőkebefektető a szakképzett munkaerő jelenlétére alapoz, és gondoskodik az átképzésről is. Ez többnyire a magas hozzáadott értéket produkáló

tevékenységek esetében fordul elő. A második változatban a betelepülő vállalkozás az olcsó munkaerőt használja ki, nem számol a know-how átadásával vagy K+F-tevékenységgel. A jelenlétről vagy annak megszüntetéséről a profitérdekek változása szerint dönt. Ennek révén a helyi munkaerő foglalkoztatottsága ugyan átmenetileg emelkedik, de a humán tőke nem növekszik.

A világban olyan gazdasági integráció zajlik, amely a nemzetközi üzletmenet térbeli kiterjesztését, a helyi gazdaságba történő beépülését valósítja meg. Ennek során az ipar és annak döntő hányadát alkotó feldolgozóipar átrendeződik. Bizonyos ágazatokra – élelmiszer, textil, ruházat, bútor – az alacsony iskolai végzettségű munkaerő és a kis hozzáadott értéket termelő tevékenység jellemző, ezek térbeli mozgását a munkaerő költségeinek változásai szabják meg. Ezért ezek a tevékenységek a fejlődő világba kerülnek át, és onnan a kész termékek kerülnek vissza a fogyasztói piacokra. A feldolgozóipar másik része, az elektronikai-, gép-, jármű- és adatátviteli ágazat, magasan képzett munkaerő felhasználásával magas hozzáadott értéket termel, és „know how”-ja révén exportképes termelést végez. Ezeknek az ágazatoknak a térbeli elmozdulása stratégiai jellegű döntés következménye, ezt hosszabb elemzés előzi meg, amelyben a képzett munkaerő jelenléte lényegi szempont. Ezt nevezzük az irodalomban feldolgozóipari átrendeződésnek.

A más országban történő tanulás iránti legnagyobb érdeklődés ugyanakkor a fejlődő világban jelentkezik, célországoknak természetesen a legfejlettebb országok számítanak. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a fejlett országokban szerzett diploma, tudás és tapasztalat olyan szellemi tőkét jelent számukra, amelynek birtokában kiválaszthatják a legjobb megtérülést biztosító munkapiaci lehetőséget.

Az oktatási intézményekből kikerülők késéssel képesek alkalmazkodni a termelés helyi munkaerőigényéhez, és ez veszteséggel jár mind önmaguk, mind a térség gazdasága számára. Napjainkban magas a fiatalok végzést követő munkanélkülisége. Ugyanakkor a hazai munkapiaci erőforrások kimerülésével a kereslet az állásbörzék útján az egyetemek felé fordul. Az oktatási intézményből közvetlenül a legkitűnőbb végzősöket toborozzák, akik már bizonyították, hogy alkalmasak új ismeretek befogadására (Rédei 1995).

Korábban egy nemzetközi oktatási intézmény úgy fogalmazta meg arculatát, hogy érdeklődik más kultúrák iránt. Napjainkban az tapasztalható, hogy maga az oktatás folyamata válik kozmopolitává. Az oktatás fő célja a globálisan használt technikai, nyelvi és tárgyi kultúra gyakorlatának elsajátítása, az alkalmazkodóképesség fejlesztése. Ennek megfelelően az oktatókat is több országból toborozzák. A kozmopolita képzésre törekvő intézmények iránt fokozott érdeklődés tapasztalható (Open Doors 2001).⁵ A tanulói mobilitás hozzájárul a tudásról alkotott nézőpont térbeli cseréjéhez, specializációjához. Beszélhetünk komplex, általános, ún. generalista, illetve specialista képzésről, ami a tanulmányokat követően meghatározza az elhelyezkedés lehetőségeit. A vállalkozások mérete összefüggésben van mindezzel. A kisvállalkozásoknál a generalisták kerülnek előnybe, a nagyvállalkozásoknál a specialisták.

Ugyanakkor a más országban töltött idő számottevő szemléleti bővüléssel is jár, amely a későbbi években is segíti más kultúrák megértését, és ezzel képes tompítani,

⁵ Az USA-ban évente közel 80 000 fő kaphat egy akadémiai év időtartamára szóló ösztöndíjat. Ez a keret évi 5–6%-kal nő. Egynegyedét rendszeresen a kínaiak és az indiaiak szerzik meg, a felét ázsiai diákok kapják. A leginkább preferált szakterület (42%-os részesedéssel) az élettudomány.

vagy legalábbis nem élezi a globális világban előforduló konfliktusokat. Mindez hatással van a helyi fogyasztásra is: gondoljunk arra, hogy a képzettek fogyasztási szintje magasabb, mint a képzetleneké.

A folyamatok jobban érthetőek, ha a szellemi képességek rentabilitásának földrajzi differenciáiról beszélünk. Közel ugyanazért a munkáért a világ egyik sarkában többet lehet kapni, mint a másikban. Következésképpen a szellemi tőke – a pénztökéhez hasonlóan – arra törekszik, hogy megtalálja a befektetés gyors megtérülésének a helyét. Ennek következtében bizonyos országokban felmerül az az igény, hogy az országot elhagyók térítsék meg a tanulmányaikra fordított költségeket, vagy a befogadó országok az így szerzett erőforrás értékének egy részét ellentételezzék a kibocsátó ország számára.

A tanulmányok alatt szerzett tapasztalatok egyúttal növelik a jövőbeli bevándorlás valószínűségét is. A tanulók megismerik az országot, a helyi szokásokat, kapcsolatokat teremtenek. A fejlett és a fejlődő világ eltér abban is, hogy a külföldi tanulást milyen mértékben követi tartósabb letelepedés. A fejlett országokból érkezők a végzést követően nem növelik jelentős mértékben a bevándorlók számát. A fejlődő világban ugyanakkor a család befektetési szándékkal, a későbbi letelepedés és munkavállalás reményében küldi a fiataalt külföldre tanulni, és a ráfordítás majdani megtérülését várja ettől.

A legtöbb ország a kitűnő külföldi hallgatóknak végzésük után munkalehetőséget is kínál, mivel a kibocsátó országok többsége a világgazdaság jövőbeli fejlesztési célpontjának számít. Ezért maguk a befektetők is kapcsolatokat akarnak kiépíteni, amire a székhelyükön tanuló diákok alkalmazása révén is módjuk van. Sőt, a termelés kevésbé fejlett országokban való elindítása érdekében kifejezetten szükségük van a helyi, fejlett országokban képzett, tapasztalt munkaerőre. A cél érdekében az üzleti élet „visszacsábító programokat” állít össze. Hatékonyak bizonyul az is, ha maguk a végzősök kezdeményezik az otthoni befektetéseket, ezzel bizonyítva képzettségük hasznosságát. A visszatérésre általában nem közvetlenül a tanulmányok befejezése után kerül sor, hanem néhány éves tapasztalatszerzést követően vagy éppen a második generáció tagjaként.

A globális világról szerzett tapasztalatok arról győzik meg a küldő családokat, hogy megfelelő és transferálható tudással a fiatalok tágabb térbeli választáshoz juthatnak. Ezért – legalábbis egy szűkebb körben – az otthoni önálló életkezdéshez szükséges anyagi feltételek biztosítása helyett vagy amellet a szellemi készségek fejlesztését ítélik fontosnak.

Összegezve megállapítható, hogy a tanulási célú migráció terjed, a befogadó országok kínálati helyzetben vannak, és a haszonelvű migrációs politikának ezzel a kérdéssel foglalkoznia kell. Évek múltán a külföldön tanult ember közvetítője lehet a nemzetközi gazdaságnak. A transznacionális vállalatok irányítói már felismerték az ebben rejlő lehetőséget, és részt kérnek a migrációs stratégia kialakításából.

A hallgatói mobilitás főbb trendjei

Ami a keresleti oldalt illeti, a térbeli elérhetőség javulásával, a fejlődő országokban elindult életszínvonal növekedéssel, valamint annak a felismerésével, hogy a külföldön megszerzett tudással nő a munkaerő-piaci választás lehetősége, a családok növekvő számú fiatalot indítanak útra. A felsőoktatási intézmények között a külföldi hallgatókért folytatott verseny töretlen, hiszen számukra ez hírnevet, kapcsolatokat és bevételt jelent.

Ma már az intézmények az oktatás mellett a tanulmányok alatt eltöltött idő minőségét, többletértékét is fontos attrakciós elemnek tekintik.

A hallgatók *célterületét* az angol nyelv határozza meg, így az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Ausztrália együttesen a világ összes diákjának a felét vonzza magához. Itt nemcsak a célországok, hanem a kibocsátó régiók angol nyelvűsége (pl. India esetében) is szerepet kap. Az elmúlt években is az volt tapasztalható, hogy az angol nyelvű célországok képesek voltak növelni részesedésüket a világ mobilitásából.

A *küldő régiókban* Kína, India, Dél Korea, Kanada, Tajvan, Törökország és Malajzia folyamatosan növelték⁶ az első tíz nagy befogadó országba érkező hallgatóik számát. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy egyes országok maguk is sokat tesznek azért, hogy minőségi és nemzetközi oktatást fejlesszenek ki.

Fontos mutató lehet az is, hogy egy adott ország hallgatóinak hány százaléka tanult más országokban, vagy rendelkezik más országbeli végzettséggel. Általában a beiratkozott hallgatók 20–30%-a végez hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat más országban. Minél fejlettebb egy ország, annál magasabb ez az arány. Az *Atlas of Student Mobility* a más országban történő tanulás mértékét a következő tényezőkkel hozza összefüggésbe:

- Human Development Index (HDI),
- a mozgás szabadságának joga és lehetősége,
- a külföldi tőkebefektetés mértéke,
- a városban élők aránya,
- a születéskor várható átlagos élettartam,
- az 1000 lakosra jutó telefonvonalak száma,
- a népesség száma.

Részben a támogatási gyakorlat miatt, részben mert maguk a fiatalok is szeretnek előzetesen tapasztalatot szerezni, nagy arányban terjed a *rövid időtartamú, szemeszter hosszúságú külföldi tanulás*. Ez különösen a későbbi üzleti ösztöndíjak elnyerése szempontjából fontos. Ha a hallgató kezdeményező és eredményes, nagyobb valószínűséggel jut további támogatáshoz. Hasonlókat állapítanak meg más kutatások is,⁷ amikor kiemelik az előkészítő jellegű általános vagy középiskolai tanulmányok jelentőségét.

A globalizáció a társadalom számos területét áthatja, ez alól a felsőoktatás sem kivétel. A felsőoktatás mint szolgáltatási tevékenység nagymértékben helyhez kötött, ennek következtében egyfajta védettséget élvez a nemzetközi versennyel szemben. Ez a védettség azonban egyre korlátozottabb lesz a 21. században, amikor mind a szolgáltatást igénybe vevők (hallgatók), mind a szolgáltatást nyújtók (tanárok) egyre mobilabbak lesznek. A felsőoktatásban is egyre inkább alkalmazhatóvá válnak azok a koncepciók, amelyek az üzleti világban a 20. században meghonosodtak.

A nemzetközi piacorientáció erősíti a felsőoktatás versenyképességét, és kitörési pontot jelenthet mind Magyarország, mind a kelet-közép-európai régió számára. A felsőoktatás és a tudomány exportja az innovációban játszott szerepe miatt duplán is ösztönözheti a gazdasági növekedést. A nemzetközi piacon is versenyképes szakemberek kibocsátása egyrészt magában a felsőoktatásban generálhat növekedési potenciált,

⁶ Megjegyzendő, hogy ezeknek az országoknak a lakossága életkorilag is kedvezően alakul, a fiatalok korosztálya nagyszámú.

⁷ Observatory on borderless higher education, 2007.

másrészt pozitív externáliaként nagyban növelheti az üzleti szféra versenyképességét (Bander – Hrubos 2012, Berács et al. 2009).

A mobilitás megvalósulásában szerepet játszanak az ún. koordinátorok, tehát az oktatói, kutatási kapcsolatokkal rendelkező tanárok és a külföldön tanult diákok. Az ő szerepük a létszámkeretek feltöltésében, a hallgatók válogatásában, illetve a várható új kulturális, szociális helyzetekre, nehézségekre való felkészítésben fontos. Ily módon kapcsolódik a tanárok mobilitása a hallgatói mobilitáshoz (Rédei et al. 2008).

Milyen push és pull tényezőkről beszélhetünk a folyamat kapcsán? Ha egy adott országban a gazdasági megszorítások, feltételek nem teszik lehetővé, hogy a felsőfokú oktatás versenyképes tudást adjon, akkor egyéni-családi befektetésként előtérbe kerülhet a külföldi tanulás és diplomaszerezés. Amennyiben a küldő országban nem javul a helyzet, és nem hoznak létre olyan munkahelyeket, ahol a külföldön megszerzett képességeket, kapcsolatokat fel lehet használni, akkor a külföldön tanulók nem térnek haza, esetleges közvetítő szerepük a gazdasági kapcsolatokban nem valósulhat meg. Mindez hosszú távon a felsőfokú oktatás leépüléséhez, elsorvadásához, foglalkoztatási veszteséghez vezet. Ezen belül lehetséges egy olyan helyzet, amikor vagy a pénzügyi feltételek, vagy a jogi korlátok nem teszik lehetővé a szabad választást és mozgást. Akár olyan elszigetelődés is lehetséges, amikor a vonzó tényezők nem tudják kifejteni hatásukat. Ilyen volt a kelet-európai országokban a szocializmus időszaka.

A vonzó tényezők hatása akkor érvényesül igazán, ha felmérhető a külföldi tanulás költségeinek megtérülése. A mobilitás pozitív, ha a kinttartózkodás többletértéket termel, és a megszerzett tudást a kibocsátó ország gazdasága tudja kamatoztatni. Ebből az következik, hogy az egyéni és az állami törekvések irányának azonosnak kell lennie, mindez közös investíciót kíván, és ez teszi lehetővé a felemelkedést, a haladást, a globális folyamatokhoz való kapcsolódást.

A külföldön történő tanulás Magyarországon is huszadik század végi jelenség. Magyarország az 1990-es években belépett azoknak az országoknak a körébe, ahol már gyakori jelenség, hogy a fiatalok hosszabb-rövidebb ideig más országban tanulnak, általában tökéletesítik nyelvismeretüket, szembesülnek más ország szokásaival, kultúrájával. A határok átjárhatósága lehetővé teszi, a piacgazdaság, különösen a nemzetközi üzleti élet pedig ösztönzi a nemzetközi szinten jártas emberfők képzését.

Külföldi hallgatók a diplomaszerező képzésben Magyarországon

Az 1980-as évektől Magyarországra érkező nemzetközi tőkebefektetés képzett hazai munkaerőt igényelt. 1990 után a nemzetközi oktatási piac szereplői felismerték, hogy Magyarország is bekapcsolódik a nemzetközi képzésbe, és igény mutatkozik nemzetközileg is a képzett emberekre. Működni kezd az International Business School, amerikai iskola létesül Nagykovácsiban, oktatni kezd a CEU, nemcsak a külföldi oktatási intézmények vonzása érvényesül, de itthon is működési engedélyhez jutnak külföldi iskolák. A határon túliak támogatásának a felfutása részben a határokon belül, részben azokon kívül hozott létre oktatási intézményeket. Az elmúlt évtizedben töretlenül *nőtt a külföldi hallgatók száma*. 2001 őszén még 11 783 külföldi hallgató folytatott tanulmányokat hazánkban diplomaszerezés céljából, a 2010–2011-es tanévben pedig már *60%-kal több*, azaz 18 850 fő. Mindez azt eredményezte, hogy megnőtt az összes hallgató között a külföldiek aránya, a 2005 és 2011 közötti időszakban stabil 3,4%-ról 5,2%-ra. Az ab-

szolút növekedés lényegesen alatta marad a globálisan mért értékeknek, ami azt is jelzi, hogy a globális piac dinamikusabb, és lemaradásunk ezen a téren is nőtt.

*1. Magyar és külföldi hallgatók a magyar felsőoktatásban
Hungarian and foreign students in the Hungarian higher education*

	2005/2006	2006/2007	2008/2009	2009/2010	2010/2011
Összes hallgató	424 161	397 704	381 033	370 331	361 347
Ebből külföldi hallgató	14 491	15 459	16 916	18 154	18 850
Külföldi hallgató %	3,4%	3,9%	4,4%	4,9%	5,2%
Nappali hallgató	231 482	242 893	242 928	242 701	240 727
Ebből külföldi hallgató	10 974	12 212	13 681	15 035	15 889
Külföldi hallgató %	4,7%	5,0%	5,6%	6,2%	6,6%

Forrás: Magyar Felsőoktatás, OKM, NEFMI.

A külföldi hallgatók többsége (84,3%) nappali tagozaton tanul. Az esti tagozatos képzés és a távoktatás jelentősen visszaesett. Utóbbi azért is meglepő, mert az internetes, online technológia megjelenése a felsőoktatásban azzal járhatott volna, hogy egyetemeink elsősorban így válnak hozzáférhetővé a külföldi hallgatók számára. De nem ez történt. Vannak próbálkozások a doktori iskolák térbeli kiterjesztésére, de az órákon kívüli tutori tevékenységre is szükség lenne. A levelező tagozatos képzés abszolút értékét tekintve stagnál (2700 fő körül), de jelentősége relatíve csökkent.

*2. Külföldi hallgatók a magyar felsőoktatásban képzési tagozatonként
Foreign students in the Hungarian higher education by type of education*

Képzési tagozat	2005/2006	2006/2007	2008/2009	2009/2010	2010/2011
Nappali	10 974	12 212	13 681	15 035	15 889
Esti	231	166	134	136	98
Levelező	2 654	2 602	2 706	2 745	2 692
Távoktatás	632	479	395	238	171
Összesen	14 491	15 459	16 916	18 154	18 850

Forrás: Felsőoktatási Statisztika, OKM, NEFMI.

3. Külföldi hallgatók a magyar felsőoktatásban ország-csoportonként 2010/2011-ben
*Foreign students in the Hungarian higher education by country category
(neighbouring countries, Europe, other continents) in 2010/2011*

Szomszédos ország	Fő	Európa	Fő	Más földrész	Fő
1. Románia	2 669	1. Németország	2 103	1. Irán	928
2. Szlovákia	2 561	2. Norvégia	755	2. Izrael	797
3. Szerbia	1 516	3. Svédország	428	3. Nigéria	414
4. Ukrajna	1 391	4. Ciprus	247	4. Törökország	402
5. Ausztria	133	5. Spanyolország	244	5. USA	340
6. Horvátország	119	6. Franciaország	211	6. Kína	272
		7. Nagy-Britannia	183	7. Vietnám	210
		8. Írország	192	8. Koreai Köztársaság	209
		9. Görögország	191	9. Szaúd-Arábia	198
		10. Oroszország	164	10. Kanada	194
		11. Olaszország	113	11. Japán	189
<i>Összesen</i>	<i>8 389</i>	<i>Összesen</i>	<i>4 842</i>	<i>Összesen</i>	<i>3 680</i>
<i>Ország csoport %</i>	<i>44,5</i>	<i>Ország csoport %</i>	<i>25,7</i>	<i>Ország csoport %</i>	<i>22,0</i>

Forrás: Statisztikai Tájékoztatók, Felsőoktatás, OKM (NEFMI), 2010. A 100 főnél többet küldő országok.

A hallgatók fele a szomszédos országokból érkezik, és feltételezhetjük, hogy ők magyar nemzetiségűek. A másik felét nagyobb részt Európa és kisebb részt más kontinensek adják.

4. Külföldi hallgatók a magyar felsőoktatásban képzési szintenként a kiválasztott tíz egyetemen, nappali tagozaton a 2010/2011 tanévben
Foreign students in the Hungarian higher education by level of education at ten selected universities in 2010/2011 (full time education)

Képzési szint Egyetem	BSc	MSc	Osztatlan képzés	PhD / DLA	Összesen
Budapesti Corvinus Egyetem	464	182	–	16	662
Budapesti Műszaki Egyetem	621	155	98	27	901
Eötvös Loránd Tudományegyetem	558	180	52	94	884
Semmelweis Egyetem	226	9	2 154	14	2 403
Debreceni Egyetem	749	102	1 533	53	2 437
Pécsi Tudományegyetem	169	40	1 281	11	7 287
Szegedi Tudományegyetem	562	70	960	74	1 666
Miskolci Egyetem	93	20	13	3	129
Pannon Egyetem	48	50	–	2	100
Szent István Egyetem	143	48	677	6	874
<i>A kiemelt helyeken összesen</i>	<i>3 633</i>	<i>853</i>	<i>6 768</i>	<i>300</i>	<i>11 554</i>
<i>Minden intézményben összesen</i>	<i>5 577</i>	<i>1 200</i>	<i>7 059</i>	<i>401</i>	<i>14 237</i>

Forrás: Felsőoktatási Statisztika, NEFMI.

5. Külföldi hallgatók száma a vizsgált tíz egyetemen a 25 legtöbb hallgatót küldő ország szerint 2010/2011-ben

Foreign students at the ten universities under study by 25 countries sending the most students in 2010/2011

Ország	BCE	BME	ELTE	SE	DE	PTE	SZTE	ME	PE	SZIE	2010/11 Összesen
Németország	72	27	20	728	43	524	250	3	5	268	1940
Románia	253	110	190	41	455	54	127	19	11	87	1347
Szerbia	244	40	99	31	15	88	743	3	7	27	1297
Szlovákia	124	125	372	93	130	53	45	119	31	54	1146
Irán	7	152	16	225	241	148	109	0	2	7	907
Izrael	0	4	14	271	309	33	145	0	0	9	785
Norvégia	2	4	15	247	109	205	43	0	0	120	745
Ukrajna	124	42	121	36	267	29	28	29	1	29	706
Svédország	3	4	14	157	103	64	36	0	0	34	415
Nigéria	5	37	3	26	237	27	59	0	0	2	396
Törökország	13	45	40	50	119	23	38	0	2	6	336
Ciprus	2	58	4	87	50	11	8	0	0	25	245
USA	20	44	8	67	41	29	23	0	0	8	240
Spanyolország	20	46	2	48	3	71	37	0	0	4	231
Koreai Köztársaság	7	5	2	49	57	72	11	0	0	0	203
Szaúd-Arábia	0	0	4	14	133	4	24	0	0	19	198
Kanada	5	2	6	84	30	29	20	0	0	11	187
Vietnám	35	37	6	7	88	0	4	0	0	10	187
Görögország	6	30	5	93	10	21	12	0	1	8	186
Kína	51	6	12	12	48	44	6	1	2	3	185
Írország	3	0	1	37	4	12	7	0	0	120	184
Nagy-Britannia	5	4	5	27	100	13	8	1	0	19	182
Franciaország	17	57	5	52	22	9	4	0	1	12	179
Japán	1	2	4	44	41	34	45	0	0	2	173
Oroszország	18	6	21	3	14	9	2	1	1	11	86
Ausztria	7	2	4	61	4	9	2	0	6	4	99
Összesen	1044	889	993	2590	2673	1615	1836	176	70	899	12785

Forrás: Felsőoktatási Statisztika, NEFMI.

A külföldi hallgatók harmada államilag támogatott oktatásban vesz részt.

A felsőfokú oktatás szerkezetét nem csupán a végzetek pályájának követésével vagy a munkaerő-piaci kereslet alapján lehet vizsgálni, és ez alapján dönteni a fejlesztésekről vagy leépítésekről. Ez igen szűk látókörű gondolkodásra vallana, ami ellentétes az EU gyakorlatával és az egyetemi autonómiával. Az egyetemek mindig is a társadalom fejlődésének szolgálatában álltak, képezték azokat a kiművelt emberfőket, akik hosszútávon képesek a modern tudás befogadására, felhasználására és terjesztésére. Ily módon a népesség egészével kerülnek kapcsolatba, és nem egy kiválasztott szubpopulációval. A hallgatók a családok számára ismereteket, elvárásokat, eredményeket és lehetőségeket közvetítenek, és ezzel a társadalom egészére hatnak.⁸

⁸ Gondoljunk a jelenkori komputer írástudatlanság kérdésére. Általában a diákok közvetítették az ismereteket a szülők számára.

6. A kiválasztott 10 egyetemen tanuló külföldi hallgatók részesülése állami támogatásban a 2009/2010 és a 2010/2011 tanévben
Foreign students at the ten selected universities receiving state supports in school years 2009/2010 and 2010/2011

Egyetem	Külföldi hallgató 2009/10 fő	Ebből állami-lag támogatott 2009/10 (%)	Külföldi hallgató 2010/11 fő	Ebből állami-lag támogatott 2010/11 (%)
Budapesti Corvinus Egyetem	1 248	73,9	1 186	71,5
Budapesti Műszaki Egyetem	1 016	25,5	1 021	47,8
Eötvös Loránd Tudományegyetem	995	60,6	1 085	58,4
Semmelweis Egyetem	2 463	7,4	2 752	6,1
Debreceni Egyetem	2 800	24,1	2 978	21,4
Pécsi Tudományegyetem	1 619	14,6	1 762	13,1
Szegedi Tudományegyetem	1 812	31,7	1 939	39,5
Miskolci Egyetem	182	51,1	180	46,7
Pannon Egyetem	119	28,6	121	29,8
Szent István Egyetem	906	10,9	984	14,2
<i>Összesen</i>	<i>13 160</i>	<i>28,7</i>	<i>13 298</i>	<i>30,3</i>

Forrás: Felsőoktatás Statisztika, OKM, NEFMI.

Az Erasmus mobilitás hatása a munkaerőpiacra

- A legtöbb hallgató pozitívnak, illetve nagyon pozitívnak értékelte az Erasmus tanulmányai alatt szerzett tapasztalatok befolyását személyi fejlődésére. Nemcsak a viselkedésük és szemléletmódjuk lett nyitottabb a társadalom felé, hanem jobb és tisztább perspektívájuk lett az elkövetkező tanulmányukat, illetve a hivatásos életüket illetően.
- Az Erasmus hallgatók rövidebb idő alatt találtak állást, mint más frissdiplomás társaik. A válaszadók 60%-a szerint az első munkahely megszerzéséhez a nyelvtudás, 50%-a szerint a nemzetközi tapasztalat járult hozzá. A hallgatók 40%-a úgy érezte, hogy az Erasmus időszak közvetlenül felelős állásuk megszerzésében.
- A hallgatók 75%-a pozitívan értékelte a tanulmányai és az Erasmus időszak közötti kapcsolatot. 40% nyilatkozott úgy, hogy az Erasmus mobilitása és a jelenlegi munkaaktivitása között erős kapcsolat van.
- Mindent egybevetve az Erasmus mobilitás egy kulcsfaktor a végzős hallgatók foglalkoztathatóságában. A munkaerőpiac 50%-a (vállalatok, közigazgatás) megerősíti, hogy az Erasmus hallgatók olyan munkakört töltenek be, amelynek van nemzetközi vonatkozása.

A tanulással eltöltött idő növekedése számos hatással jár együtt, pl. a pályakezdők későbbi életkorban lépnek a munkaerő-piacra, magasabb fogyasztással jellemezhetők, a magasabban képzettebbek mobilabbak tudnak lenni. Diplomával tehát több esély van a munkaerőpiacon történő választásra, és a magasabb végzettség nagyobb jövedelemmel

is jár. A hazai keresetekhez viszonyítva európai összehasonlításban jól keresnek a diplomások, és kisebb az esélyük arra, hogy munkanélküliek legyenek, ha pedig mégis azokká válnak, akkor hamarosan új elhelyezkedési lehetőséghez jutnak (OECD 2006).

Bár a felsőfokú végzettséggel rendelkezők jövedelmi előnyei mindenhol számottevőek, a magyar diplomások kereseti előnye nemzetközi összehasonlításban rendkívülinek mondható. Egy főiskolát vagy egyetemet végzett, negyvenes éveiben járó férfi nagyjából egyharmaddal keres többet az érettségizett kortársánál Olaszországban, durván a felével többet Ausztriában és Németországban, háromnegyedével Portugáliában (ez a korábbi EU-ban mért legmagasabb érték), és több mint kétszer annyit Magyarországon. A versenyszférában dolgozó diplomások Magyarországon 130%-kal, az ugyancsak rendszerváltó Csehországban 70%-kal keresnek többet az érettségizetteknél, noha a diplomások relatív tudásszintje (a rendelkezésre álló adatok szerint) semmivel sem jobb Magyarországon, mint az összehasonlításban szereplő többi országban. Diplomával meredekebben ível a karrier.

Mit igazolnak az empirikus adatok?

A múlt tapasztalatai alapján a peregrinusok a társadalom szellemi elitjét alkotó mobil réteget jelentették, akik a vándorlásaik során szerzett tapasztalataik révén növelni akarták szellemi értéküket (Hrubos 2005). Napjainkban a globalizáció terjedésével ennek a jelentősége nőtt, hiszen valóra vált a befektetés gyors megtérülése (ez új motívációt jelent). A több országban tapasztalatot szerzett munkaerő iránti kereslet megnőtt.

A humán erőforrás-stratégiát értékelő beszélgetésekből és elemzésekből, az ún. assessment center tapasztalataiból ugyanakkor az is kiderül, hogy a végzettség önmagában nem elegendő mérőszám, a képesség, készség és alkalmasság a végzettséghez hasonló értékű szempont a felvételek során. Számos esetben nem is a végzettséget állítják mércéül, hanem a problémamegoldó vagy a kommunikációs képességeket. A különböző földrajzi helyeken szerzett munkatapasztalat és gyakorlat hatással van az ismeretek alkalmazására, ezért „jobban kell ismerni a külföldiek képzettségét” – emeli ki A. Gurria, az OECD vezetője.

A nemzetközi tapasztalat sok esetben a végzettséggel azonos értékű, és a jártasság bizonyító erejű eleme. A munkaerő-felvételi interjúk során a készségeket, a fejleszhető képességeket sokszor hasonlóan értékelik, mint a végzettséget igazoló okiratot. A végzettek egy része ún. pályaelhagyó lesz, azaz nem a végzettségének megfelelő területen foglalkoztatják, ugyanakkor más adottságai következtében mégis sikeres lesz. Az üzleti világ ezeket az embereket nemcsak keresi, de magasan preferálja is és stratégiai jelentőségű erőforrásnak tekinti. Tény, hogy a szellemi tőke építésének egyik leghatékonyabb módja a térbeli mobilitással szerezhető készségek sora.

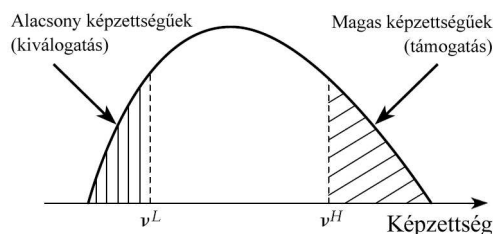
Az egyes országok politikája ezért két dologra fókuszál:

- a küldők abban érdekeltek, hogy minél kevesebb számú általuk képzett diákot veszítsenek el,
- a befogadók pedig abban érdekeltek, hogy minél biztosabban tudják kiválasztani azt a személyt, akire kereslet van, és aki a várhatóan eredményes beilleszkedés következtében elégedett lesz és letelepszik.

Akik a külföldi tanulásba fektettek, azok ennek a befektetésnek a mielőbbi megtérülését szeretnék. Ennek elérése érdekében keresik is azokat a gazdasági tereket, ahol

igény van a tudásukra, és készségeiket felhasználva maguk is fejlődhetnek. Következésképpen összekapcsolódik a pénztőke és a képességi tőke mozgása, mint arra a feldolgozó-ipari átrendeződés során utalást tettünk. A tőkeprofit alakulásában az ún. „hozzáadott értékkel” számolt hatékonyság kiemelt változó lett. Manapság a tőke, azaz a vállalkozások mobilitása a legjobban az új telephely megválasztásakor követhető. Mivel a tőke követése sokszor nem is lehetséges, ezért kerül az érdeklődés középpontjába a magasan képzett munkaerő követése, amely látható eleme a tőkemozgásnak.

A migráció gazdaságtanáról Borjas (1994) cikkében a következőket írja: „Ezek a kérdések a politika meghatározó irányait követik. Miszerint az a migráns, akinek a munkája magas termelékenységű, és gyorsan képes alkalmazkodni a befogadó ország munkaerőpiacához, az számottevő módon hozzájárul a befogadó gazdaság növekedéséhez. Ugyanakkor a befogadónak tudatában kell lenniük, hogy a külföldi munkaerő belépése a már ott élőknek juttatottakat meghaladó mértékű szociális és társadalmi kiadással jár együtt. Ez a kiadás annál kisebb, minél közelebb van [kulturális téren] a belépő személy az ott élő lakossághoz. Ha a migráns piaci hézagot tölt be, nemcsak hasznot, de magasabb egyéb költségeket is jelent, és foglalkoztatása hatással van a helyi munkaerőpiac jövedelmi különbségeire, különösen abban az esetben, ha több kultúra van jelen.” Mindez igazolja, hogy elengedhetetlenül fontos a befogadás elveinek sokoldalú, több szereplős egyeztetése. Ismeretes, hogy befogadás esetén nemcsak magáról a kérelmezőről, hanem a vele együtt érkező hozzátartozókról is döntés születik. Ezért a döntés során együttesen célszerű vizsgálni az együtt érkezők számát és életkori összetételét. Különösen azért, mert mindez hatással van a szocializációs költségekre, és a bevándorlók által befizetett járulékok összegére.

Forrás: Borjas 1994: 1691.

I. A képzettség és a migrációs bejutás megoszlása *Educational status and the way of selection for migration*

Amint az ábrán látható, az alacsony képzettségűekből *kiválogatással*, a magasabb képzettségűekből *támogatással* történik a befogadás.

A legtöbb külföldi az Egyesült Államokban vesz részt doktori képzésben (7. táblázat), ők jelentik ott az összes külföldi hallgató mintegy 15%-át. A PhD-sek harmada külföldről érkezik az Egyesült Királyságba (22 824 fő). Svájcban a legnagyobb a külföldiek aránya, a doktori képzésben résztvevők közel 40%-a érkezik más országból. A fellelhető statisztikából az is kiderül, hogy a svájci doktoranduszok 70%-a, az Ausztriában tanulónak a fele valamely uniós tagállamból érkezik. Kisebb arányszámmal csak

Portugália, Spanyolország, Dél-Korea és Kanada esetében találkozunk, mely a küldő országok összetételével magyarázható.

7. A tanulási célú migráció célterületeinek élmezőnye; külföldi tanulók a doktori képzésben
The share of foreign students in PhD courses in the most important countries of destination in student migration

	A külföldi tanulók aránya a doktori képzésben résztvevőkön belül (2007) (%)
USA (2001)	26,3
Nagy-Britannia	26,8
Spanyolország	13,2
Ausztrália	24,0
Svájc	38,7
Kanada	17,3
Svédország	14,9
Ausztria	17,6
Belgium	31,3

Forrás: http://hdr.undp.org/en/media/hdr04_complete.pdf; OECD Science Scoreboard 2005.

A hallgatói mobilitással a szellemi tőke növelhető

Az OECD tanulmánya szerint az oktatási befektetés mind egyéni, mind társadalmi szinten megtérül. Az iskolázottabbak nagyobb eséllyel találnak munkahelyet, és munkabéruk is magasabb az átlagosnál. A mobilitással a szellemi képességek földrajzi megtérüléséről beszélhetünk. Közel ugyanazért a munkáért a világ egyik pontján többet lehet kapni, mint a másikon. A gazdaság egészére gyakorolt hatása is nyilvánvaló, hiszen a humán tőke befolyásolja a termelékenységet, a gazdasági növekedést. A tanulói mobilitás tehát előnyt jelent mind a személy, mind a befogadó ország számára. Egyrészt az ott eltöltött idő tapasztalatokkal gazdagítja az egyént, másrészt kínálati piacot jelent az érintett állam számára. A küldő országok is részesednek a haszonból, hiszen a küldők és a befogadók közötti kapcsolat gazdaságfejlesztési eszköz. Tony Blair, az akkori brit miniszterelnök a következő nyilatkozatot tette a tanulói mobilitással kapcsolatban: „A nálunk tanulmányaikat folytató diákok kapcsolatokat építenek saját országuk és az Egyesült Királyság között, népszerűsítik a brit egyetemeket és kultúrát, elősegítve ezzel a nemzetközi kereskedelem hatékonyságát” (<http://isim.georgetown.edu>).

A következőkben kiemeltünk néhány témánkkal összefüggő állítást, amelyekhez empirikus adatot, véleményt sorakoztatunk fel.

A külföldön tanuló magyar hallgatók körében végzett empirikus kutatásunk során a tanulói mobilitás döntési körülményeiről érdeklődtünk (Rédei 2008).⁹ 250 Nyugat-Európában tanuló magyar diákot kérdeztünk meg arról, hogy milyen motivációk álltak döntésük mögött, valamint hogyan értékelik hazatérésüket követően a külföldön töltött időt. A megkérdezettek életkori megoszlása a következőképpen alakult: 78%-uk volt 18–22 éves, 15% volt ennél fiatalabb, és 7% idősebb. Számukra a más országban történő tanulás távlati céljaik megvalósításához volt fontos, külföldi tartózkodásukat hatékony nyelvtanulásra fordítják, és az fontos része önállóságuknak.

Véleményük szerint a külföldi tanulás hozzájárult ahhoz, hogy otthonosabban érzék magukat a hazaitól eltérő környezetben, az új környezetbe való beilleszkedés toleranciára tanította őket, új készségeket fejlesztett, növelte az új ismeretek iránti igényüket, és tökéletesítette nyelvi képzettségüket.

Az alábbi megállapításokkal a kérdőív kitöltése során a válaszolók a következő arányban értettek egyet:

- a külföldi tartózkodás megalapozza nyelvi kommunikációs képességemet; 87%
- ki tudtam próbálni a döntéseim hatását; 43%
- jobb ebben az életkorban a szülőktől távolabb élni; 34%
- fejleszteni akartam készségeimet; hogy mobilabb legyek; 63%
- korai szellemi tőkefejlesztés része; ami korai karriert tesz lehetővé; 23%
- a kint lét hatással lesz egész életemre; 85%
- a külföldi feltételek itthon csak később valósulnak meg; 92%

A célország kiválasztása a nyelv és a megvalósítás pénzügyi feltételei szerint történt. 90%-uk említette az angol nyelvtudás nyújtotta lehetőségeket, de 15%-uk kiemelte a tandíj mértékét is! A kapcsolattartás az otthoniakkal heti gyakorisággal e-mail-ben és sms-ben történt. A tanulmányait befejezők több mint fele válaszolta azt, hogy külföldön szeretne dolgozni. Jellemzően külföldön folytattak tanulmányokat gazdasági, művészeti tárgyakban, a nemzetközi kapcsolatok, a robottechnika, mechatronika, informatika, amerikanisztika tárgykörében, illetve általában doktori képzésben vettek részt más országokban. Jellemző indokként említették a képzés színvonalát, illetve bizonyos esetekben a könnyebb elérhetőséget (pl. a nyugat-magyarországi térségből Bécs könnyebben elérhető, mint Budapest).

IRODALOM

- Adams, W. 1968: *The brain drain*. Macmillan Press, New York.
- Baghwati, J. N. 1964: The pure theory of international trade. *Economic Journal*, 74, 1–78.
- Bander K. – Hrubos I. 2012: *Elefánt toronyból világító toronyig*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Berács J. – Hubert J. – Nagy G. 2009: *A magyar felsőoktatás nemzetköziesedésének folyamata I*. Bologna füzetek 3, TKA, Budapest.

⁹ Lásd mindezt: Rédei 2006: 247.

- Borjas, G. J. 1994: The economics of immigration. *Journal of Economic Literature*, 37, 1667–1717.
- Breinbauer, A. 2005: *Mobilität österreichischer und ungarischer Mathematikerinnen*. Dissertation thesis, Wien.
- Castels, S. – Miller, M. J. 1998: *The age of migration*. Macmillan Press, New York.
- Fortney, J. 1972: Immigrant professionals, a brief historical survey. *International Migration Review*, 6(1), 50–62.
- Gellérné L. É. 2008: *Személyek szabad mozgása az Európai Unióban*. Tullius Kiadó, Budapest.
- Hrubos I. 2005: A peregrinációtól az európai felsőoktatási térségig. *Educatio*, 14(3), 223–243.
- Iredale, R. 2001: The migration of professionals: theories and typologies. *International Migration*, 39(5), 7–26.
- Mahroum, S. 2001: Europe and the immigration of highly skilled labour. *International Migration*, 39(5), 27–43.
- Observatory on boarderless higher education 2007: http://www.obhe.ac.uk/documents/search?region_id=&theme_id=&year=All+Years&keywords=&author=&document_type_id=2&search=Search&pageID=6
- OECD Science Scoreboard 2005: 2005ocde.p4.siteinternet.com/publications/doifiles/922005071G017.xls (2006.11.07.)
- OECD 2006: *Human capital*. OECD, Paris.
- Open Doors 2006: *Report on international educational exchange, institute of international education*. USA. (<http://www.iie.org/opendoors>)
- Platt, J. – Isard, P. 1999: Migration and globalization in intellectual life: a case study of the post-1956 exodus from Hungary. In Brah, A. – Hickman, M. J. – MacGhail, M. (eds.): *Global futures: migration, environment and globalization*. Macmillan, New York, 210–232.
- Portes, A. 1976: Determinants of the brain drain. *International Migration Review*, 10(4), 489–507.
- Rédei, M. 1995: Internal brain drain. In Sik E. (szerk.): *Refugees and migrants: Hungary at a crossroad*. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 105–119.
- Rédei M. 1999: A tőke, az áru és a munkaerő áramlása. In Tóth P. P. – Illés S. (szerk.): *Migráció: tanulmánygyűjtemény. 2. kötet*. KSH NKI, Budapest. 71–83.
- Rédei M. 2006: A tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 49(2–3), 232–250.
- Rédei M. 2008: Magyar diákok a külföldi tanulásról – empirikus vizsgálatok. *Közép-Európai Közlemények*, 1(2), 86–93.
- Rédei, M. 2011: How are education and research effected by regional development? *Regional and Business Studies*, 3(1), 119–129.
- Rédei M. – Telbisz E. – Nemes N. A. 2008: *Erasmus oktatói mobilitás*. TKA, Budapest.
- Salt, J. 1997: The geography of highly skilled international migration. *International Journal of Population Geography*, 3(4), 285–303.
- Salt, J. 2003: A nemzetközi vándorlás összetétele és változása Európában. *Demográfia*, 46(4), 328–341.
- Salt, J. – Findlay, A. 1989: International migration of highly-skilled manpower: theoretical and development issues. In Appleyard, R. (ed.): *The impact of international migration on developing countries*. OECD, Paris, 34–78.

- Sopemi 2001: *Trends in international migration*. OECD, Paris.
- Stark, O. 2004: Rethinking the Brain Drain. *World Development*, 32(1), 15–22.
- Tanguy, A. de – Wenden, C. de 1993: Eastern Europe: what benefits from the brain drain? *The OECD Observer*, 184, 33–36.
- Tarrósy I. – Glied V. 2012: Kettős identitás. *Afrika tanulmányok*, VI. évf. Különszám.
- Tremblay, K. 2005: Academic mobility and immigration. *Journal of Studies in International Education*, 9(3), 196–228.
- Zahlan, A. B. 1977: *The brain drain*. Third World Academy of Sciences. Economic Social Council.

Tárgyszavak:

Nemzetközi vándorlás
Tanulási célú mobilitás

STUDENT MOBILITY

Abstract

This paper examines migration for studying on a global level and in Hungary as well. It deals with those who are older than 14 and stay abroad for a period longer than three months. Further important criteria are entering the given country and receiving residence permit for a period longer than three months.

The paper gives an overview of the international processes: international migration with the purpose of studying abroad is an increasing phenomenon in accordance with globalisation, demographic changes, the mainly economic interests of countries of departure and destination, those of multinational companies and individuals taking part in these kinds of migratory flows. The paper summarises the advantages and disadvantages of this process from the different actors' points of view: one can mention disadvantages (the dangers of brain-drain) besides advantages (economic and cultural relations, the possibility of economic development) mainly from the point of view of the countries of origin.

Having become a place of destination, Hungary has been characterised by a two-way migratory flow for a while. First of all, European students arrive in the country, and at least two thirds of them are ethnic Hungarian coming from the neighbouring countries. Hungary is at a turning point at present. The importance of human investment has become clear for individuals as the government has stopped supporting different areas of the economy. The deteriorating economic perspectives create a push for young people to study in foreign countries.

IRODALOM

KÖNYVEK

TÓTH PÁL PÉTER: *Népességfogyás – Vándorlás*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2014, 262 oldal.

A Lucidus Kiadó a „Kisebbségkutatás Könyvek” című sorozatában az elmúlt tizenöt évben összesen 99 kötetet jelentetett meg azzal a céllal, hogy – a szerkesztők szavaival élve – tudományos igénnyel dolgozzák fel „a nemzeti önismeret és a magyar–nem magyar kapcsolatrendszer kérdésköreit”. A legújabb kiadvány a magyar népességfogyás általános történeti és szociológiai háttéréről ad átfogó képet, jócskán túlmutatva a sorozat jellemzően határon túli magyar tematikáján.

A szerző, Tóth Pál Péter demográfus munkássága nem csak a Lucidus olvasói számára ismert (eddig két könyvet jegyzett a sorozat részeként a bevándorlás témájában), hiszen a sajtó is rendszeresen kérdezi a jelenlegi népesedési krízis háttéréről. A mintegy 260 oldalas, puritán címet viselő tanulmánykötet (*Népességfogyás – Vándorlás*) egyrészt összegzést ad a szerző elmúlt három évben végzett szakmai munkásságáról, másrészt az eddigi közértelmiségi szerepvállalása folytatásának is tekinthető, hiszen olyan témában kínál részletes, de a nagyközönség számára is érthető történeti és szociológiai háttérelvezéseket, amely már évtizedek óta foglalkoztatja a közvélemény nem elhanyagolható hányadát. Megjegyzendő, hogy a kötetben Demény Pál György, az MTA külső tagja, az Amerikai Népeségtudományi Társaság korábbi elnöke jegyzi az előszót, aki valójában – a protokollszempontokon túlmutatóan – egy rövidebb esszét írt a címadó témákról.

Noha a Tóth Pál Péter által jegyzett tíz tanulmány világos tartalmi logika szerint követi egymást, a történelem–földrajz szakon végzett szerző valójában a történeti demográfia, a termékenységi krízis, a vándorlások, valamint a népesedéspolitikai témaköröknek szintetizálására törekszik. Ami a történeti szempontokat illeti, a szerző az ország történelmét négy nagy demográfiai katasztrófa szerint tagolja (l. a „Meddig fogyhatunk? Lehetséges-e a népességcsökkenés megállítása?” című tanulmányt), méghozzá a tatárjárás, a török hódítás, az első világháború és Trianon, valamint a második világháború és az azt követő évtizedek (ezen belül kiemelten 1956) negatív népesedési következményeit jelöli meg cezúráként. Ezek közül Trianon külön esetet képez, ugyanis itt nem csupán a területcsökkenésből adódó adminisztratív emberveszteségről, illetve nemzeti dezintegrációról van szó, hanem arról is, hogy 1920-ban „az ország népesedési folyamatainak addigi szerves fejlődése megszakadt”.

Nyilván lesznek majd olyanok, akik kritikával illetik ezt a fajta szelekciót, a 20. századi létszámcsökkenést előidéző történéseket és jelenségeket azonban – igaz, csak felsorolásszerűen – egy másik tanulmányban részletesebben is ismerteti a szerző („Népességfogyás – népességpótlás”). Megjegyzendő továbbá, hogy Tóth Pál Péter a népesedési krízisesemények hangsúlyozása ellenére sem hajlandó egy egységesen negatív népesedési paradigma szerint értelmezni a mögöttünk álló évezredet, hanem az (etno)demográfiai sikertörténetekre is hangsúlyt fektet, így például a dualizmus nagy népesedési boomjára, amely 1870–1910 között országos szinten 1,6-szoros növekedést

eredményezett, s amelynek nem mellékes járulékaként a magyarság ismét többségbe került a Kárpát-medencében. Tóth Pál Péter e történelmi tapasztalat birtokában mond nyíltan ellent egy olyan történésztekintélynek, mint John Lukacs, akinek ide vonatkozó állítását, miszerint „a magyar népnek Szent István óta az a tragédiája, hogy nem volt eléggé termékeny [...] és sohasem tudta teljesen benépesíteni a Kárpát-medencét”, a hazai értelmiség körében általában evidenciaként kezelik.

Ami a kötet másik nagy témakörét illeti, a hazai migrációról általános képet adó tanulmányok („Egy évtized után”; „Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika”) mellett elsősorban a szomszédos országokból érkezőkre vonatkozó kutatást érdemes megemlíteni („A környező országokból Magyarországra vándorlók szocio-demográfiai és szocio-kulturális háttere”), amely egy több mint ezer változót tartalmazó kérdőíves felmérésen alapul. A tanulmány nemcsak az érintett migráns népesség alapvető szociológiai és demográfiai jellemzőiről, valamint integrálódásuk szintjéről nyújt átfogó információkat (mint megtudhatjuk, a megkérdezettek több mint 56%-a már saját tulajdonú lakásban vagy házban élt), hanem az elvándorlás etnodemográfiai következményeiről is képet ad. Ahogy a szerző fogalmaz, az érintett országokból való elvándorlás „nem a szórványok felszámolásához, hanem a szórványosodás általánosabbá válásához járult hozzá, mivel 77,2 százalékuk olyan településről érkezett, ahol szinte csak magyarok, többségében magyarok vagy legalább fele-fele arányban magyarok éltek”.

A szélesebb olvasóközönség számára a legizgalmasabb részeket vélhetően az ország létszámának fenntarthatóságával, és ezzel összefüggésben a bevándorlással kapcsolatos esélylatolgatások, illetve forgatókönyvek jelentik. Habár Tóth Pál Péter tényként rögzíti, hogy a tízmilliós országlétszám 2050-ig tartó fenntartásának kívánalma esetén 2000-ben elméletben – egyszeri volumenként – 1,8 millió főnek kellett volna érkeznie, a tényleges lehetőségek felvázolásakor (nem függetlenül a migrációval kapcsolatos lakossági attitűdöktől) azt is leszögezi, hogy „ha a hazai migrációs-politika gyakorlat nem találkozik az itt élők többségének egyetértésével, akkor az a befogadó népesség körében csak újabb (kulturális, nyelvi, vallási, gazdasági, foglalkoztatási stb. téren) feszültségeket generál” („Migránsok és külföldiek”). Érdemes megemlíteni továbbá azt az ellentmondást, ami a határon túli magyarok kimondatlan demográfiai utánpótlásképző szerepe és a szülőföldön maradás elve között feszül, amint arra az egyik tanulmányban („Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika”) idézett magyarországi és határon túli szakpolitikusok is egyértelműen rámutatnak. Ennek kapcsán a szerző világosan leszögezi, hogy „amennyiben a Magyarországra jövő és/vagy itt dolgozó migránsok zöme a határon túli magyar közösségekből kerül ki, akkor már rövid, de mindenképp hosszabb távon a határon túli magyar részek (Vajdaság, Kárpátalja) magyarságának eltűnésével, s annak pénzben nehezen kifejezhető »költségeivel« kellene számolni” („Népességfogyás – Népeségpótlás”).

Azok, akik a kötetben szereplő tanulmányokon túlmutatóan is érdeklődnek a Kárpát-medencei népességfejlődés, vándorlás és kisebbségsszociológia témaköreire, a kiadvány végén Tóth Pál Péter több mint száz könyvcímet, könyvfejezetet és tudományos cikket felsoroló publikációs jegyzékéből kaphatnak muníciót a további tájékozódáshoz.

Harrach Gábor

FOLYÓIRATCIKKEK

VAN DER LIPPE, TANJA – VOORPOSTEL, MARIEKE – HEWITT, BELINDA: Disagreements among cohabiting and married couples in 22 European countries (Együttélő és házaspárok konfliktusai 22 európai országban). *Demographic Research*, 2014, 31(10), 247–274.

Az utrechti, a lausannei és a queenslandi egyetem oktatóinak együttműködésével megvalósuló kutatás azt a kérdést járja körül, hogy az európai országokban tapasztalható-e különbség a párkapcsolati konfliktusokban az egyet nem értés forrása szerint az élettársi és a házastársi kapcsolatban élő párok között. A kutatás abból a felismerésből indul ki, hogy a szakirodalom az együttélés és a házasság eltéréseit szinte kizárólag a párkapcsolatok pozitív jelenségeinek mérlegelésével vizsgálja, ellenben kevés figyelmet fordít a kapcsolatokkal szükségszerűen együtt járó konfliktusokra, az egyet nem értés jelenségére és természetére.

Korábbi nemzetközi kutatások egyöntetűen kimutatták, hogy a házasság az élettársi kapcsolatnál stabilabb és kielégítőbb háttérrel biztosít a felek számára. Az élettársi kapcsolatban tapasztalható gyengébb elkötelezettség, a kevésbé világos szabályok, a ki-egyenlített és kevésbé hagyományos nemi szerepek, továbbá a folyamatos szerepkonstruálás, az aktívabb deliberáció kevésbé stabil alapot teremt, illetve vélhetően több konfliktust is eredményez. Az élettársak továbbá több anyagi nehézséggel is szembesülnek, melynek magyarázata lehet az élettársi kapcsolatban élő férfiak marginálisabb munkaerő-piaci helyzete, ill. a házasságban élőkétől eltérő pénzhasználat (a felek gyakran külön kezelik a pénzüket); a párok gyakran anyagi helyzetük javítását követően lépnek csak házasságra.

A tanulmányírók az European Social Survey (ESS) 22 európai országban közel 10 ezer megkérdezett bevonásával lezajlott 2004-es hullámának adatait vizsgálták az alábbi szempontok figyelembevételével: a konfliktus típusa szerint tapasztalható-e különbség az egyet nem értés gyakoriságában a házaspárok, illetve élettársi kapcsolatokban; nemek szerint van-e különbség a jelzett konfliktusok nagyságrendjében; bizonyos országos szintű jellemzők (az együtt élők országos aránya, az ország gazdasági helyzete, illetve nemi egyenlőség terén tapasztalható kultúrája) befolyásolják-e a konfliktusok gyakoriságát.

E három aspektust felhasználva az alábbi konfliktusforrásokat vizsgálták: a házi munkában, a fizetett munka, valamint a pénzhasználat terén megjelenő „egyet nem értés” mértékét. A három függő változó (dichotóm változókká alakítva: soha, illetve ennél gyakrabban nézeteltérést tapasztal) mérésére négy-négy többszintű random intercept modell lefuttatására került sor. Kontroll változóként bevonásra került a nem, a párkapcsolat hossza, a háztartás jövedelme, az iskolázottsági szint, hogy mindkét fél dolgozik-e, valamint hogy nevelnek-e 12 év alatti gyermeket.

A kontrollváltozók szignifikáns hatást gyakoroltak az egyet nem értés szintjére: minél hosszabb ideje tartott a kapcsolat, minél magasabb volt a háztartás jövedelme, illetve minél alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeztek a felek, annál kevésbé volt jellemző az egyet nem értés a három vizsgált dimenzióban. Ellenben növelte a konfliktusosság szintjét a 12 év alatti gyermek megléte, illetve ha mindkét fél dolgozott.

Az első modellben a változók eloszlását, átlagértékeit mutatták be a szerzők. Az eredményekből kirajzolódott, hogy az együtt élők gyakrabban számoltak be nézetelté-

résről a háztartási munka és ritkábban a fizetett munka tekintetében, mint a házások, továbbá hogy a nők kevésbé jeleztek konfliktust e téren. A második modellben bevonták az elemzésbe az egyéni szintű független változókat, melyek igazolták az első modell eredményeit. A harmadik modellben a nem hatását szerették volna elemezni: a nem és az együttélés közötti interakciót is megfigyelték. Az interakciós hatás azonban nem volt szignifikáns, vagyis, bár léteznek nemek szerinti különbségek a kérdések megítélésében (a nők kevesebb konfliktusról számolnak be), nem függnek attól, hogy a válaszadó házasságban vagy élettársi kapcsolatban él-e. A negyedik modellben országos szintű változók kerültek bevonásra a második modellhez: az összefüggés ugyanaz maradt, és csupán az együtt élők aránya gyakorolt kisebb mértékű pozitív szignifikáns hatást a konfliktusok gyakoriságára. Mindezen felül a szerzők egy random coefficient modellt is lefuttattak, tesztelve a szintek közötti interakciót. Azt vizsgálták, van-e országok közötti különbség a házások és az együtt élők konfliktusosságát tekintve, vagyis másként hat-e az együttélés/házasság ténye a párok közötti egyet nem értés szintjére a különböző országokban. Az eredmények szerint ugyan jelentős különbségek találhatók a párkapcsolati konfliktusosságban az egyes országok között, az együtt élők és házások viszonylatában azonban ennek mértéke nem tér el szignifikánsan.

Összességében – a kutatás szerint – a háztartási munka területén az egyet nem értés az együtt élő párok között ugyan gyakoribb, mint a házastársak között, azonban a fizetett munka kapcsán fordított az összefüggés: a házasságban élőknek több a konfliktusuk. A pénz generálta konfliktusok esetében a szerzők nem találtak erős összefüggést a kapcsolati formával. A házás, illetve élettársi konfliktusosság szintjét nem befolyásolta szignifikánsan a nem és az országok közötti differencia sem. Az olyan országos szintű változók, mint a GDP szintje, az együtt élők aránya vagy a nemi egyenlőség szintje, szintén nem gyakoroltak különösebb hatást az együtt élők és házások közötti konfliktusok különbségére.

A kutatás azzal a céllal készült, hogy a párkapcsolatok negatív jelenségeit is számba véve javítsa az együttélés jelenségének megértését. Az elemzés kétségtelenül árnyalta azt a felfogást, amely a házasság egyének számára minden tekintetben előnyösebb voltát hangsúlyozza az együttéléssel szemben. Rámutatnak például arra, hogy a (fizetett) munkavégzés kapcsán akár több konfliktus is jelentkezhet a házastársak, mint az együtt élők között. Ugyanakkor a vizsgált dimenziók (háztartási munka, fizetett munka és pénz kiváltotta egyet nem értés) a párkapcsolati konfliktusok csupán kis szeletét fedik le, nem térnek ki az egyéb (pl. érzelmi) jellegű konfliktusokra. A párkapcsolati konfliktusoknak sok szubjektív motívuma van, vélhetően e tekintetben döntőek az egyéni személyiségbeli vonások is (pl. hogy valaki konfliktuskerülő típus-e vagy épp ellenkezője). Valószínűleg az ilyen objektíven nehezen mérhető dimenziók miatt is érdemes a szakirodalomban gyakrabban használni szubjektív jól-létre vonatkozó, teljesebb körű változó használatát az együttélés minőségének vizsgálatára. A szerzők megemlítik továbbá azt a ki nem küszöbölhető hatást is, hogy a konfliktusosabb személyiségek valószínűsíthetően ritkábban választják együttélési formaként a házasságot.

Ezen kívül több technikainak tűnő részlet sem tisztázott az elemzésben. Nem világos például, hogy miért csak az ESS 2004-es hullámának adatait használják fel a szerzők, miközben a vizsgált modult 2010-ben is felvették – ez az elemzés relevanciáját, naprakészségét kérdőjelezi meg. Nem ismertetik a két felmérés tartalmi azonosságait és eltéréseit (pl. a vizsgált kérdések egy részét (pl. a pénzre vonatkozót) a 2010-es hullámban ismét lekérdezték, míg másokat csak a 2004-esben, illetve másként fogalmazták

meg). A fizetett munkára vonatkozó kérdést például hibásan említik, ugyanis eredetileg a fizetett munkával töltött időre vonatkozott.¹ Az országos szintű változók bevonása esetében az ország gazdasági fejlettségére vonatkozóan 2011-es GDP-adatokat vontak be az elemzésbe, ami kevésbé érthető, tekintve, hogy a többi adat 2004-re vonatkozik. Mindeztől eltekintve azonban érdekes és hasznos a problémafelvetés, vagyis az együtt élés kapcsolati dinamikájára és negatív jelenségeire egyaránt kiterjedő megértési szándék.

Batta Zsófia

BJARNASON, THORODDUR – BENDTSEN, PERNILLE – ARNARSSON, ARSAELL M. – BORUP, INA – IANNOTTI, RONALD J. – LÖFSTEDT, PETRA – HAAPASALO, ILONA – NICLASSEN, BIRGIT: Life satisfaction among children in different family structures: A comparative study of 36 Western societies (Az étellel való elégedettség a különböző családszerkezetben élő gyerekek körében: 36 nyugati társadalom összehasonlító vizsgálata). *Children & Society*, 2012, 26(1), 51–62.

A tanulmány szerzői arra vállalkoznak, hogy összehasonlítsák a különböző család típusokban és szociokulturális környezetben élő gyermekek étellel való elégedettségét, s az azt meghatározó tényezőket. A *Health Behaviour in School-Aged Children* (HBSC) 2005–2006. évi adatbázisa a vizsgálatba bevont 36 iparosodott nyugati országban élő 11, 13, és 15 éves iskolások körében felvett reprezentatív random mintán alapszik. A tanulmány szerkezete a megszokott mintát követi: a szerzők a kutatási kérdés felvetését követően áttekintik a szakirodalom releváns megállapításait, végiggondolják, hogy az elemezni kívánt kérdés miképpen mérhető empirikusan, ismertetik az adatbázis jellemzőit, számba veszik a használni kívánt mérőeszközöket, elvégzik az elemzést, végül összefoglalják a tanulságokat és kijelölik a további vizsgálódás lehetséges irányait.

A korábbi kutatások azt támasztják alá, hogy a mindkét biológiai szülőjével együtt élő gyerekeknek összességében kevesebb problémájuk van, mint az ettől különböző családstruktúrában nevelkedő társaiknak. Ez a pszichológiai és jóllétebeli eltérés több tényezőre is visszavezethető, mint például az érzelmi distressz és a különélő szülővel való rendszeres kapcsolat hiánya. Az anyjkkal egy háztartásban maradt gyermekek rendszerint kedvezőtlenebb jövedelmi helyzetbe kerülnek, és kevésbé hatékony gondoskodásban részesülnek, mint a kétszülő családotokban élők. Habár a különélő apa anyagi támogatása javíthat az anya és a gyermek jövedelmi helyzetén, az „érzelmi dotáció” hiánya ez esetben is a viselkedésszerű problémák kialakulásának veszélyével jár. A nevelőszülő jelenlétének jótékony hatásai nem igazolhatók egyértelműen: az egzisztenciális helyzet javulását ugyan elősegítheti, ám a nevelőszülő és a nevelt gyermek közötti gyakran ambivalens viszony ellenerőként szerepelhet az „egyenlegben”.

A szerzők az elméleti elemzés keretében olyan kategóriákat igyekeznek kialakítani, amelyek mentén kivitelezhető az országok közötti összehasonlíthatóság. A Cantril-féle (1965) klasszikus, az étellel való elégedettséget mérő függő változók lényegében a válaszadó aktuális elégedettségi állapotát rögzítik. A további kiegészítő kérdések segít-

¹ “Couples sometimes disagree about household and family issues. Using this card, how often do you and your husband/wife/partner disagree about the amount of time spent on paid work?”

ségével a gyermekek életkörülményeire, a család jövedelmi helyzetének megítélésére és a család szerkezetére kérdeznek rá. A válaszadókat a családszerkezetük szempontjából a következő osztályokba sorolják: teljes családok, egyedül élő anya vagy egyedül élő apa, anya és nevelőapa, apa és nevelőanya. Azokat a családokat, amelyekben a gyermekek nevelése megosztva zajlik, vagyis fele-fele időben élnek egyik és másik szülőjükkel, a közös felügyelet (*joint physical custody*) kategóriába sorolják. A szerzők álláspontja szerint a gyermekek életükkel való elégedettségének alakulása szempontjából a szüleikkel történő kommunikáció minősége is jelentős tényező. A generációk közötti kommunikációt abban az esetben ítélik hatékonynak a fiatalkorú szempontjából, ha könnyen beszélnek az anyjukkal és az apjukkal azokról a témákról, melyek igazán foglalkoztatják őket. A tanulmány szerzői feltételezik továbbá azt is, hogy az észak-európai országok kiterjedt jóléti rendszere az étellel való elégedettség magasabb szintjét eredményezi az ott élő gyermekek körében.

A szerzők rendelkezésére álló, az étellel való elégedettségre vonatkozó leíró statisztikák mind ország-, mind egyéni szintű változókat tartalmaznak. Az elemzésben alkalmazott multilevel lineáris modell módszere így lehetőséget ad jó néhány elméleti és konceptuális kérdés empirikus tesztelésére. A hierarchikus és egymásba ágyazódó változók egy összetett modellben kezelhetők, ugyanakkor a kontextuális hatások is kezelhetővé válnak. Az első modellben szereplő családstruktúra-változók alkalmasak az étellel való elégedettség kulturabeli különbségeinek összehasonlítására. A család szubjektív jóllétét is tartalmazó második modellben értékelhetővé válik a jövedelmi tényező hatása a családszerkezettel és elégedettséggel összefüggésben. A harmadik modell az eddig felsorolt individuális szintű változókon kívül magában foglalja a kommunikáció nehézségét az anyával vagy apával, az ország szintű GDP-t, az egyenlőtlenség mértékét mérő Gini-indexet, s a kiterjedt észak-európai jóléti rendszer hatását.

A szerzők elemzése értelmében a kétszülős családokban élő gyermekek étellel való elégedettsége magasabb szintű, mint az egyedülálló szülővel vagy nevelőszülővel élő társaiké. A közös felügyelet alatt élő gyerekek elégedettsége is szignifikánsan jobbnak bizonyult, mint az egyszülős családokban nevelkedőké. Ugyanakkor a szubjektív jóllét változóval történő korrigálását követően nem bizonyult szignifikánsnak az elégedettségben megmutatkozó különbség a közös felügyelet alatt, valamint az egyszülős családban élő gyermekek között. A kommunikációbeli nehézségek ellenben erősen összefüggnek az elégedettség alacsonyabb szintjével, ennek ellenére a kommunikációs defektus nem kapcsolható össze közvetlenül a családszerkezettel. A szerzők válasza arra a kérdésre, hogy vajon az észak-európai jóléti rendszer általánosságban jótékony hatással van-e a gyermekek elégedettségére, egyértelműen igen. Ez alól csupán az egyedülálló apával rendelkező háztartások jelentenek kivételt. Úgy tűnik azonban, hogy ez a kiterjedt jóléti rendszer sem képes a kétszülős- és az egyéb család típusok közötti különbségeket csökkenteni. E kérdés okait további vizsgálatok keretében lehetne tisztázni, állapítják meg a szerzők. Az országonként eltérő elégedettségi szinteket kulturaközi eltérések is magyarázhatják, amelyek mentén bizonyos kultúrkörökben erősen stigmatizált, míg másutt kevésbé negatív jelentéseket társítanak a váláshoz és egyszülős háztartáshoz.

Márk Mónika

SZERZŐINKNEK

A kézirat leadása

A szerkesztőség olyan demográfiai tárgyú, valamint a rokontudományok (szociológia, társadalomtörténet, közgazdaságtudomány, orvostudomány, néprajztudomány, földrajztudomány, jogtudomány, filozófia) tárgykörébe tartozó, de demográfiai vonatkozású *tanulmányokat* és *könyvrecenziókat* fogad el közlésre, amelyeket korábban magyar nyelven nem publikáltak és máshol nem állnak elbírálás alatt. Idegen nyelven már megjelent, de a magyar közönség érdeklődésére is számot tartó írásokat is elfogadunk.

A cikkek tudományos elemzések, módszertani megközelítésű vagy egy-egy tudományterület helyzetével foglalkozó írások, illetve szakirodalmi áttekintések egyaránt lehetnek. A szerkesztőség elfogad mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzéseket. A *közlés feltétele* a benyújtott írás szakmai színvonala, amelyet első körben a szerkesztőség ítél meg, majd pozitív elbírálás esetén két független szakértő írásban értékeli. Az értékelési eljárás mindkét irányban anonim. A szerkesztőség a bírálók javaslata alapján dönt a kéziratok elutasításáról/elfogadásáról, vagy tesz javaslatot azok átdolgozására. Utóbbi esetben a közlés feltétele, hogy a szerző a javaslatoknak megfelelően dolgozza át kéziratát, illetve tételesen jelezze (külön dokumentumban), hogy a javaslatok közül melyeket fogadja el és/vagy utasítja vissza (indoklással együtt). Amennyiben az átdolgozás nem történik meg, vagy azt a szerkesztőség nem tartja kielégítőnek, akkor fenntartja magának a jogot a kézirat visszautasítására. A közlés feltétele továbbá az alább részletezett terjedelmi és formai feltételek teljesítése.

A kéziratokat elektronikus formában (Microsoft Word dokumentumként) juttassák el a szerkesztőség e-mail címére: *szerkesztoseg@demografia.hu*.

A kéziratok *terjedelme* (12-es betűmérettel és szimpla sortávolsággal) nem haladhatja meg a 30 A4-es oldalt. Ettől a terjedelmi korláttól csak kivételes esetben térünk el. Kérjük, hogy a kéziratokhoz mellékeljenek maximum féloldalmi terjedelmű magyar és lehetőség szerint angol nyelvű *absztraktot*, amely ismerteti a cikk alapvető kutatási kérdését, a felhasznált adatforrást és a főbb eredményeket. Kérjük legfeljebb négy *kulcsszó* megadását is. Az *ábrákat* szerkeszthető formában, külön Excel fájlban, az adatokkal együtt mellékeljük.

Recenziók esetén a következő könyvészeti adatok megadását kérjük: szerző teljes neve, cím, a sorozat megnevezése, kiadó, kiadás helye, ideje, oldalszám.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük teljes terjedelmében megjelenik az interneten is (www.demografia.hu).

Minden szerző tiszteletpéldányként három, recenziók esetében két folyóiratpéldány átvételére jogosult.

Szerkezeti és formai követelmények

A kéziratok *tartalmazzanak* bevezető részt, amely összefoglalja a cikk tárgyát, szakmai jelentőségét. Ezt kövesse egy szakirodalmi összefoglaló, a kutatási kérdés, az adatforrás és az elemzési módszerek ismertetése. Majd következzen a tulajdonképpeni elemzés. A cikket összefoglaló rész (összefoglalás, összegzés vagy konklúziók címszó alatt) zárja le. Természetesen az itt ismertetett szerkezeti séma rugalmasan kezelendő, s az adott cikk témájának és megközelítési módjának megfelelően alakítandó ki. A szerkesztőség megítélése szerint a bevezető és az összefoglaló rész elengedhetetlen feltétele a publikálásnak.

Hasonlóképpen fontosnak tartjuk a szakmai és formai szempontból pontos forrás-megjelöléseket és hivatkozásokat is.

A *forrásmegjelöléseket* a törzsszövegben rövidített formában adják meg, majd a cikk végén „Források” címszó alatt a rövidített forma és azok feloldása szerepeljen, ábécérendben. A szövegben minden táblázat és ábra alatt „Források” címszó alatt szerepelniük kell a felhasznált forrásoknak (rövidített formában). A forráshivatkozásoknak visszakereshetőnek kell lenniük (pontos levéltári és kéziratári jelzetek, az adatbázis pontos neve, internetes elérhetősége, az utolsó letöltés dátuma stb.).

A tanulmány elkészítésével kapcsolatos információkat és a köszönetnyilvánításokat a tanulmány címéhez kapcsolódó, csillaggal jelölt lábjegyzet tartalmazza. A cím alatt kérjük megadni a szerző foglalkozását (esetleg beosztását), munkahelyét és e-mail címét.

Hivatkozások

A forrásmegjelölésekhez hasonlóan az irodalmi hivatkozásokat is rövidített formában, *zárójelben* kérjük megadni a szövegben: a szerző(k) vezetéknevének, a megjelenés évszámának és az oldalszámának a feltüntetésével. Pl. (Faragó 2007: 38) vagy (Gödri – Feleky 2013: 295) vagy (Faragó 2013: 242, Gödri – Feleky 2013: 295). Lábjegyzetes hivatkozást, kérjük, ne használjanak! Azonos szerző ugyanazon évben hivatkozott több művét kisbetűk alkalmazásával különböztessék meg: (Dányi 1991a, 1991b). Három vagy több szerző esetén használják az et al. rövidítést: (Nagy et al. 2004).

A cikk végén „Irodalom” címszó alatt kérjük a rövid hivatkozások feloldását a következő formában:

IRODALOM

[kötetek]

Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) 2000: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest.

Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) 1972: *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.

[cikkek tanulmánykötetből]

Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Household Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.

[cikkek folyóiratból]

Gödri Irén – Feleký Gábor Attila 2013: Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 56(4), 281–332.

[internetes hivatkozások]

OECD 2011: *OECD Family Database*. OECD, Paris. www.oecd.org/social/family/database. Letöltve: 2013. 09. 17.

Egyéb

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m. rövidítéseket mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben.
- Tanulmánykötetekben megjelent cikkekre való hivatkozáskor az „In” megjelölés után soha ne tegyünk kettőspontot.
- Folyóiratnevek elé az irodalomban soha ne tegyünk „In” megjelölést.
- Az irodalomjegyzékben az idézett szerzők keresztnévét is írjuk ki.
- Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet.
- Megjegyzésekhez használjunk lábjegyzeteket. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket. A pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzeteket kerüljük.
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára. Számok, évszámok, oldalszámok közé kötőjelet rakjunk (–).
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- Tizedesvesszőt használjunk, ne tizedespontot.
- A szövegben szereplő táblázatoknak, ábráknak mindig legyen sorszámozott, minél pontosabb címe (1. táblázat, 1. ábra). A szövegben, kérjük, zárójelben hivatkozzanak a táblázatokra és ábrákra (1. táblázat). Az ábrákat és táblákat folytatólagosan, a cikk elejétől kezdődően (ne fejezetenként) számozzák. A táblázatokat Word táblázatszerkesztővel készítsék.
- A táblázatokat és ábrákat formailag csak minimális mértékben szerkesszék. Az ábrák, térképek kialakítása során vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehér nyomtatásban fognak megjelenni. Statisztikai elemző szoftverekből kikerült nyers, szerkesztetlen táblázatokat nem fogadunk el. A táblázatok mérete nem haladhatja meg az egy nyomtatott oldalt.
- A szöveg a lehető legkevesebb formázást tartalmazza.
- A szöveg szakaszokra tagolható, legfeljebb 3 szintet használjanak.
- A szövegben használt rövidítéseket, mozaikszavakat az első előfordulásukkor oldják fel zárójelben.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Óri Péter
Szerkesztőség: 1024 Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Buday László u. 1–3.
Telefon: (+36-1)-345-6573
E-mail: szerkesztoseg@demografia.hu

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója.

Előfizethető a Szerkesztőségben.
Előfizetési díj: félévre 520,- Ft, egész évre 1040,- Ft

Szedte: a Szerkesztőség

Editor-in-Chief: Zsuzsa Blaskó
Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1–3.